

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE ORTAYA KONAN KURAN TERCÜMELERİ ÜZERİNE - I

Mustafa ÖZKAN*

Özet

Eski Anadolu Türkçesi, Türkçenin XIII-XV. yüzyıllara arasında gelişme gösteren dönemidir. Bu dönemde te'lif ve tercüme pek çok eser yazılmıştır, ancak tercüme eserler daha çoktur. Bu tercüme eserlerin de büyük bir kısmı dinî içeriklidir. Dinî içerikli eserler arasında da Kuran tercüme eserleri büyük bir yer tutmaktadır. Bu yazıda Eski Anadolu Türkçesi Döneminde- XIII-XV. yüzyıllar arası- meydana getirilen Kur'an tercüme eserleri tanıtılmakta ve bunların dil tarihimiz açısından önemleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, tercüme eserler, dinî içerik, Kur'an tercüme eserleri, Türk Dili Tarihi.

Abstract

ABOUT THE QORAN TRANSLATIONS WRITTEN IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH PERIOD-I

The Old Anatolian Turkish is a period which was progressed between XIIIth-XVth centuries in Anatolia. Literary composed and translated books were written in this period. But translated books are more than the literary composed books. And most of them are religious books. Also the translations of the Qoran are important in the religious books. In this article, it is mentioned about the translations of the Qoran in the period of Old Anatolian Turkish Language - between XIIIth-XVth centuries- and it is emphasized in importance of them in the history of Turkish language.

Key Words: Old Anatolian Turkish, translated books, religious books, translation of the Qoran, History of Turkish Language.

Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1. Giriş

Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerek konu, gerekse adet olarak çok çeşitli eserler ortaya konmuştur. Bu eserlerde Türkçe oldukça değişik bir görünüm arz etmektedir. Bu dönemin Türkçesinde, hem konuşma dilinden yazı diline geçişin, hem de Oğuz Türkçesine dayanmanın bir sonucu olarak, daha önce rastlanmayan ek ve şekillere rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu ek ve şekiller, dile yeni bir yapı kazandırmıştır. Ayrıca yazıda hareke sistemine dayanan Arap-Fars yazı geleneği yaygınlaşırken, bir yandan da eski Türk imla geleneği devam etmiştir. O bakımdan, Eski Anadolu Türkçesi, dilde imla, fonetik ve şekil bakımından yeni gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bütün bu özellikler gösteriyor ki Eski Anadolu Türkçesi, daha önceki eski Türk yazı dilinden olduğu kadar, daha sonra teşekkül eden Osmanlı Türkçesinden de önemli ölçüde ayrılmaktadır. Onun için bu dönemi, bir geçiş devresi olarak kabul etmek yanlış sayılmaz. Bu dönemde hem tercüme hem telif pek çok eser meydana getirilmiştir.

2. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Meydana Getirilen Tercüme Çerçevesi

Bu dönemde meydana getirilen tercüme en önemli özellikleri, bunların hemen hepsinin Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiş olmalarıdır. Muhteva olarak da tercüme büyük çoğunluğu dinî niteliklidir. Böyle olması da gayet normaldir. Çünkü yeni bir din ve onun etkisiyle oluşmaya başlayan yeni bir sosyal yapı söz konusudur. Bu bakımdan ilk örnekler ister istemez dinî nitelik ve öğretici özellik taşımaktadır.

Tercüme mukaddime kısımlarında mütercimler tercüme hangi muhatap kitleye yönelttiklerini ve ne sebeple tercüme ettiklerini belirtmektedirler. Buna göre eserlerin değişik amaçlara yönelik olarak farklı muhatap gruplara hitaben yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tercüme bazı padişahların ve yöneticilerin isteği ile Türkçe eser yazmaya ve onların kültür faaliyetlerini desteklemeye yöneliktir. Bir kısmı, Türk olan tebaanın müellifleri Türkçe yazmaya zorlamaları neticesinde ortaya konmuştur. Bazı tarikat büyükleri halkı avdınlatmak amacı ile Türkçe yazmışlardır. Ayrıca hayır dua ile

Türkçenin bilinçle işlenmesi gibi değişik sebeplerle eser yazarlar da olmuştur.¹ Bu bakımdan çok farklı türde tercümelere yapılmıştır. Ancak bunlar içinde Kur'an tercümelerinin ayrı bir yeri vardır.

3. Kur'an Tercümelere

Kur'an'ın başka dillere tercümesinin daha Hz. Peygamber hayatta iken başladığı, hatta Selmân-ı Fârisî'nin besmele ile birlikte Fatıha suresini Farsçaya tercüme ettiği bilinmektedir.² İslam'ın ilk yıllarında başlayan bu Kur'an'ı başka dillere tercüme hareketi, gittikçe hız kazanmış ve Kur'an-ı Kerim'in yaşayan dünya dillerinin pek çoğuna kısmen veya tam tercümesi yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in 139 dile tercümesinin yapıldığı bilinmektedir.³

Eldeki bilgilere göre Kur'an-ı Kerim, önce Farsçaya tercüme edilmiştir. Samanoğulları'ndan Mansûr b. Nuh (350-365/ 961-976) Kur'an-ı Kerim'in Farsçaya tercümesini resmen hükümet işi olarak ele almıştır. Aralarında Türk asıllı bilginlerin de bulunduğu Horasan ve Maveraünnehir âlimlerini toplayarak, Kur'an'ın Farsçaya tercümesinin caiz olup olmadığı hususunda onlardan fetva aldıktan sonra, oluşturulan heyet Kur'an-ı Kerim'i, İbn Cerîr et-Taberî'nin 40 cilt olan *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirinin kısaltılmış şekliyle beraber Farsçaya çevirmiştir.⁴ Bu tercüme, Kur'an-ı Kerim'in zamanımıza ulaşan ilk tercümesi olup satır-altı bir nitelik taşımaktadır. Farsça kelimeler, Farsçanın söz dizimi kuralları dikkate alınmaksızın Arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Bu ilk Farsça Kur'an tercümesi, Türkçe ilk Kur'an tercümesi için de bir model olmuştur.

İlk dönemlerden itibaren girdikleri dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme eden Türkler de Müslüman olduktan sonra, yeni dinin öğretilerini ve esaslarını öğrenmek ve ana kaynak olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak için onu Türkçeye tercüme etmişlerdir. Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesinin, Farsçaya yapılan ilk tercümeyle aynı zamanda, belki de aynı heyetteki Türk üyeler tarafından meydana getirilmiş olabileceği kanaati yaygındır. Bu tercüme "satır-arası" kelime kelime bir tercüme olup, *Taberî*

¹ Kemal Yavuz, „XII-XV. Asır Dil Yadigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri“, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 27, 1983, s. 9-54.

² Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1993, s. 48.

³ Hidayet Aydar, a.g.e. s. 53.

⁴ Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 7-8.

Tefsiri'nden yapılan Farsça çeviriye dayanmaktadır.⁵ Fuat Köprülü ve ona dayanan Abdülkadir İnan'a göre ise Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi, Farsça tercümeden yaklaşık yüz yıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır.⁶ Bu ilk tercümeden sonra Kur'an'ın hem Doğu Türkçesine hem de Batı Türkçesine birçok tercümesi yapılmıştır. Doğu Türkçesine yapılan tercüme bu ilk tercüme esas alınarak meydana getirildiği kabul edilmektedir.

4. Doğu Türkçesine Yapılan Kur'an Tercümeleeri

Yapılan araştırmalara göre XII-XVI. yüzyıllar arasında Kuran-ı Kerim'in Doğu Türkçesiyle yapılmış sekiz adet tercümesi bilinmektedir.⁷ Bu tercümeleer ya kelime kelime yapılan satır-altı tercüme, ya da metnin tercüme edilen kısmıyla ilgili geniş açıklamalar ve hikâyeler içeren tefsirli tercümeleerdir. Mevcut tercümeleerin beşi satır-altı, üçü de tefsirli tercümedir.

4.1. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlı olan bu tercüme, Doğu Türkçesi satır-altı Kur'an tercümeleerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir. Şirazlı Muhammed b. Hacı Devletşah tarafından 734'te (M. 1333-1334) istinsah edilmiştir. Müstensih'in Şirazlı olmasından hareketle, istinsah yerinin de Şiraz olduğu söylenebilir.

902 sayfadan oluşan tercümenin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Türkçe tercümeleer Arapçalarının altına ince bir yazıyla ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tercümede çok az Arapça, Farsça kelime kullanılmıştır. Mütercim her Arapça kelimeyi Türkçeleriyle karşılamaya gayret göstermiştir. Önceleri tercümenin dilinin baştan sona Oğuzca olduğu belirtilmişse de,⁸ daha sonra eser üzerinde yapılan incelemelerde, tercümenin dilinin XII-XIII. yüzyıllar müşterek Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıttığı ve yer yer Oğuz-Kıpçak

⁵ Zeki Velidi Togan, Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (1959-1960), s. 135.

⁶ Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s.8.

⁷ Son olarak Emek Üşenmez, Başkent Üniversitesi tarafından 20-21 Kasım 2008 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe" sempozyumuna Doğu Türkçesine yapılan Kur'an tercümeleeri hakkında bir bildiri sunmuştur. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Janoş Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleeri", *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 15-24; Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleeri", *TM XIV* (İstanbul 1965), s. 65-80.

⁸ Janoş Eckmann, *a.g.m.*, s.17.

⁹ Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümeleerinin Dili Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, c.I (Ankara 1938), s. 47.

unsurlar taşıdığı anlaşılmıştır.¹⁰ Eser üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü, doktora çalışması yapmışlardır.¹¹ Ahmet Topaloğlu söz konusu nüsha üzerinde Ekrem Ural'ın doktora çalışması yaptığını bildiriyorsa da¹² henüz böyle bir çalışma ortaya konmuş değildir.

4.2. Özbekistan Nüshası

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni Şarksınaslık Enstitüsü'nün yazma eserlerinin katalogunu hazırlamış olan A.A. Semenov, söz konusu katalogun dördüncü cildinde XIII. yüzyıla ait olduğunu belirttiği bir Kur'an tercümesini tanıtır.¹³ Buna göre El Biruni adlı Şarksınaslık Enstitüsü'nde 2008 numara ile kayıtlı bulunan bu Kur'an tercümesi eksik bir tercüme olup toplam 273 varaktan ibarettir. Tercüme ikinci sure (bazı eksikliklerle), üçüncü sure (tam) dördüncü sure (tam), beşinci sure (1-117 ayetler) ve altıncı sureden (71-136 ayetler) oluşmaktadır.

Satır arası tipinde olan bu tercümenin 29x36 cm ebadında olan her sayfasında 5 satır bulunmaktadır. Arapça kelimelere hem Türkçe hem de Farsça karşılıklar verilmiştir. Ancak sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan 1-3 ve 19-22. varaklarda sadece Arapça metin verilmiştir. Tercümede tefsir yoktur. Arapça kelimenin sağ başından aşağı sola doğru Farsça karşılıklar, bu Farsça karşılığın bittiği yerden bazen Farsça karşılığı da alttan kesecek şekilde sağ alttan sol üste doğru da Türkçe karşılıklar yazılmıştır. Arapça ayetler kalın; Türkçe ve Farsça karşılıklar ise Arapça kelimelere nazaran oldukça ince bir sülüs hatla yazılmıştır. Ayet sonlarında altın kaplama çiçek motifleri yer aldığı gibi, Allah lafzı da yine altın yıldız ile yazılmıştır.

Semenov eserin dilinin Karahanlı-Kıpçak Türkçesi olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴ Eser üzerinde Bölümümüz araştırma görevlilerinden Emek Üşenmez doktora çalışması yapmaktadır.

¹⁰ Gülден Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Part I. Introduction and Text*, Harvard University 1993, s. xxv.

¹¹ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, 811 sayfa; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, 757 sayfa.

¹² Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kuran Tercümesi, I. Cilt: Giriş-Metin*, İstanbul 1976, s.11.

¹³ A.A. Semenov: *Sobranie vostočnih rukopisey, Akademi Nauuk Uzbekskey, SSSR, IV, Taşkent 1957, s.45-46.*

¹⁴ A.A. Semenov, *a.g.e.*, s. 46.

4.3. İngiltere Nüshası

Başka bir satır arası Kur'an tercümesi de Manchester'da, John Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38 numarada muhafaza edilen nüshadır. Kimin tarafından ne zaman ve nerede istinsah edildiği belli değildir. Dankoff yazmanın XIII. yüzyılda istinsah edilmiş olduğundan bahseder.¹⁵ Bu tercümede de Arapça kelimelere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilmiştir. Farsça karşılıklar üstte Türkçe karşılıklar ise alt tarafta yer almaktadır. Ancak Türkçe karşılıkların Arapça ve Farsçalarıyla uyuşmadığı görülmektedir. Bu da müstensihin başka Farsça Türkçe tercümeli bir metinden, doğruluk ve yanlışlığına dikkat etmeksizin Farsça ve Türkçe kelimeleri Arapçalarının altına yazdığını akla getirmektedir.¹⁶

Eksik olan bu nüsha 14 ciltten ibaret olup 1145 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada üç satır yer almaktadır. Arapça metin celi-sülüs, tercüme ise küçük bir nesih ile yazılmıştır. Dil özellikleri bakımından XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başları Karahanlı edebî dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Janos Eckman Türkçe, Farsça ve İngilizce karşılıklarıyla birlikte eserin bir sözlüğünü hazırlamıştır.¹⁷ Aysu Ata da söz konusu tercüme üzerinde doktora çalışması yapmış ve eseri giriş, metin, notlar ve dizin hâlinde yayımlamıştır.¹⁸ Bunların dışında eser hakkında başka çalışmalar da yapılmıştır. Aysu Ata kitabının giriş kısmında "Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar" başlığı altında bunlardan bahsetmektedir.¹⁹

4.4. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası

Daha önce Millet Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa numara 951'de muhafaza edilen bu tercüme, sonradan Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr.2'ye nakledilmiştir. Harezmi Türkçesiyle yazılmış satır arası bir tercüme olan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Yazma 583 yapraktan ibaret olup tam bir tercümedir.

¹⁵ Robert Dankoff, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Journal of Turkish Studies*, 5, 1981 (1983), s.41.

¹⁶ Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelei", *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 19.

¹⁷ Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Akademia Kiado. Budapest 1976.

¹⁸ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları: 854, Ankara 2004.

¹⁹ Aysu Ata, *a.g.e.*, s. XXI-XXIII.

Eser üzerinde doktora çalışması yapan Gülden Sağol eserin müstensihinin ve yazıldığı yerin bilinmediğini, istinsah tarihinin ise 764 (1363) yılı olduğunu bildirmektedir.²⁰

4.5. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Nüshası

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü no: 3966'da kayıtlıdır. Eseri bilim dünyasına ilk kez Nuri Yüce tanıtmıştır.²¹ Daha sonra eser üzerinde Osman Toker, Ayşe Uyansoy Hillhouse, Cengiz Müfettişoğlu ve Recep Yılmaz birer yüksek lisans çalışması yapmışlardır.²²

Farklı şive özellikleri taşıyan eserin başında, ortasında ve sonunda eksik yerler vardır. Bu bakımdan nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı belli değildir. Ancak yazmanın karışık dil özelliklerinden hareketle XIII-XIV. yüzyıllar arasında yazıldığı söylenebilir. Eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Cengiz Müfettişoğlu yazmayla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir.

“222 yapraktan oluşan yazmanın başında Fetih suresiyle ilgili olduğu anlaşılan bir hikâye vardır. Baş kısmı eksik olan bu hikâyenin ardından Hucurat suresi gelmektedir. Yazma, Tebbet suresinin üçüncü ayetinin sonunda bitmektedir. Eserin sayfa ebadı yaklaşık 17,5x26 cm'dir. Sayfalardaki satır sayısı altı ile on altı arasında değişmektedir. Arapça metin, koyu ve büyük harflerle yazılmıştır. Türkçe çeviriler ise Arapça metnin satır aralarına daha küçük ve yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir yazıyla yazılmıştır. Çeviri, kelime kelime yapılmakla birlikte bazen Arapça kelimelerin hacimli bir açıklamayla karşılandığı da görülür. Arapça kelimelerin anlamlarının kendinden önceki veya sonraki kelimelerin altına yazıldığı da olmuştur. Eserde çeviriler yanında tercüme edilen ayetlerle ilgili hadis, hikâye ve tefsirler de bulunmaktadır. Eserin

²⁰ Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text*, Harvard University 1993; *II. Glossary*, Harvard University 1995; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa.No 2, Section One: 1b-300b*, Harvard University 1996; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*, Harvard University 1999.

²¹ Nuri Yüce, “Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen”. — *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rautschholzhäusen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s.: 221-227.

²² Osman Toker, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak no: 109b-144a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000; Ayşe Uyansoy Hillhouse, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1a-37a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Cengiz Müfettişoğlu, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 37b-72a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Recep Yılmaz, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1839b-222a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

bazı sayfalarının kenarlarında farklı bir kalemle yazılmış, özet mahiyetinde notlar vardır.”²³

4.6. Topkapı Sarayı III. Ahmet Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü 16 numarada kayıtlı olan eser tefsirli tercüme özelliği taşımaktadır. 950 (1543-1544) yılında istinsah edilmiş olan eser, her biri 308 varaktan oluşan iki cilt halinde olup her sayfasında 29 satır yer almaktadır. Bu tercümenin bir nüshası da Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı'nda (66624/921) bulunmaktadır. Konya nüshasının istinsah tarihi ise 951'dir (1554). Bu nüsha 1304 sayfa olup her sayfasında 29 satır bulunmaktadır.

Konya nüshasını inceleyen Abdülkadir İnan, tefsirin Özbek hanlarından Ubeydullah Han (1511-1530) zamanında meydana getirilmiş olabileceğini ifade etmektedir.²⁴ Tefsirin dili klasik Çağataycadır. Eserin ses ve yazım özellikleri üzerinde duran Hamza Zülfikar da, tefsirin Ubeydullah Han adına veya onun teşvikiyle yapılmış olabileceği kanaatindedir.²⁵ Önemli ölçüde Çağatayca söz varlığı ihtiva eden eser üzerinde Hamza Zülfikar doktora,²⁶ İbrahim Taş da yüksek lisans çalışması yapmıştır.²⁷

4.7. Anonim Tefsir

Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. Mus. As. 332 co-Wabidov 1914, no. 2475'Te muhafaza edilen eser, şu anda Institut Naradov Azii Kitaplığı Cod. 332'de kayıtlı bulunmaktadır. Müstensih ve yazılış tarihi belli değildir. 147 varaktan oluşan yazma, eksik bir nüshadır. Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinen eser,²⁸ hem kelime kelime tercüme hem de tefsir özellikleri göstermektedir. Önce ayetlerin tek cümle hâlinde Türkçeye tercümesi verilmiş, sonra da tefsir ve açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamalar arasında zaman zaman surelerle ilgili hikâyelere de yer verilmiştir. Araştırmacılar eserin dönemi

²³ Cengiz Müfettişoğlu, a.g.e., s. 5-6.

²⁴ Abdülkadir İnan, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY-Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 61-62.

²⁵ Hamza Zülfikar, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri" *Türkoloji Dergisi*, c VI, sy.1 (Ankara 1974), s.153-195.

²⁶ Hamza Zülfikar, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1970.

²⁷ İbrahim Taş, *Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b)*, *Giriş-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2001.

²⁸ A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva. 1963.

ve dili hakkında değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁹ 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunan tefsirin dili karışık bir yapıya sahiptir. Esas olarak Karahanlı Türkçesi özelliklerini yansıtmakla birlikte, açıklama ve hikâyelerin anlatıldığı kısımda, Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurların yer aldığı Harezmi Türkçesi izleri görülmektedir. Eseri bir incelemeyle birlikte tıpkıbasım hâlinde yayımlayan Kazakbay Mahmudov ise eserin dilinin Eski Özbek dili olduğunu belirtir.³⁰

Tefsir üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans çalışması yapmıştır.³¹ Borovkov ise tercümenin sözlüğünü hazırlamıştır.³² Bu sözlük Türkçeye de çevrilmiştir.³³

4.8. Yakup Çerhî Tefsiri

16. yüzyıl Özbek Türkçesi ile kaleme alınan eser, Yakup Çerhî hazretlerinin Farsça tefsirinin Özbek Türkçesine çevirisidir. 183 varaktan meydana gelen eksik bir tefsirdir. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde nadir eserler arasında muhafaza edilmektedir.

5. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümelere

5.1. Selçuklular Dönemi

Anadolu Selçukluları Arapça ve Farsçayı ilim ve edebiyat dili olarak kullandıkları gibi her türlü devlet yazışmalarını da bu dillerle yapmışlardır. Türkçe bu diller karşısında biraz geri planda kalmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da XIII. yüzyıl içinde Türkçe bazı eserler meydana getirildiği, bunların çoğu günümüze ulaşmamış olsa bile, tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mesela Şeyyad İsa'nın Hz. Ali'nin Salsal adlı bir devle' cengini anlatan nazım nesir karışık *Salsalnâme'si*, yazarı belli olmayan *Şeyh San'an Hikâyesi*, Anadolu'da

²⁹ J. Eckmann, Abdulkadir İnan, Barthold, Fuat Köprülü, Kazakbay Mahmudov eserin dili ve yazıldığı yer hakkında görüş belirtmişlerdir.

³⁰ Kazakbay Mahmudov, *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Taşkent Devlet Şarkşinaslık İnstituti, Taşkent 2000, s.12-28.

³¹ Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

³² A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.

³³ Halil İbrahim Usta-Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara 2002.

ilk İslâm fetihlerini yaşatan *Battalnâme* gibi eserler³⁴ varlıkları tarihî kayıtlardan anlaşılan fakat bize kadar gelmeyen eserlerdir. Yine bunlar gibi, XI. yüzyılda İç Anadolu'da Bizans'a karşı yaptığı fetihlerle şöhret bulan ve burada kendi adına bir devlet kuran Danişmend Gazi'nin adı etrafında teşekkül etmiş fetih menkıbelerinden oluşan destanî bir roman niteliğindeki *Dânişmendnâme*³⁵ de bu tür bir eserdir.

Selçuklular döneminden günümüze kadar gelmiş eserler daha ziyade ahlâkî-dinî nitelikli, halka dinî konuları anlatmak maksadıyla yazılmış öğretici mahiyetteki eserlerdir. Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemine ait olan bu tür eserlerin en önemlilerinden biri, Nâsirüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından Arapça ve Farsça yazılmış çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak telif edilmiş olan bir vaaz kitabı niteliğindeki *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık* isimli eserdir.³⁶ Yazıldığı yer ve tarih kesin olarak belli olmamakla birlikte, üzerinde inceleme yapan araştırmacılar *Behcetü'l-hadâik*'in XII. yüzyıl sonu ile XIII. yüz yıl başlarında Anadolu'da yazılmış olabileceği kanaatine varmışlardır.³⁷

Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunamayan Ali adlı bir şair tarafından 630 (1233) yılında meydana getirilen ve Türk diliyle yazılmış ilk Yusuf kıssası olarak kabul edilen *Kıssa-i Yusuf*³⁸ da bu dönemden günümüze intikal eden başka bir dil yadigârıdır.

Ebû Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin (ö. 428/1037), Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak için yazdığı *el-Muhtasar* adlı Arapça eserin çevirisi olan *Kudûrî Tercümesi*³⁹ de bu dönemin dil özelliklerini aksettiren bir başka dil yadigârıdır. Yer yer Karahanlı yazı dili

³⁴ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 335.

³⁵ Ahmet Yaşar Ocak "Danişmendnâme", *DİA*, VIII, 478-480.

³⁶ Bursa Orhan Ktp., Kurşunluoğlu kitapları, nr. 5; Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 354.

³⁷ *Behcetü'l-hadâik* üzerinde yapılmış çalışmaların belli başlıları şunlardır: İsmail Hikmet Ertaylan, "VII. (XII.) Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık", *TDED*, III/3-4 (1949), S. 275-293; Sadettin Buluç, "Eski Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık", *TDED*, VI (1955), s. 119-131; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık'ten Örnekler", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 17-44; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık'ten Derlenmiş Koşuklar", *TDAY-Belleten* 1963, s. 161-201; a. mlf., "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", *TM*, XIV (1965), s. 151-197; Esat Coşan, "Behcetü'l-hadâik'in Yeni Bir Nüshası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII (1964), s. 159-161; Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık* (doktora tezi), Ankara 1960; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belleten* 1967, s. 165-175; Zeynep Korkmaz, *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 21-28; Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1974, s. 17-18.

³⁸ C. Brockelmann, "Ali's Qissa-i Jüsuf der alteste Vorläufer der Osmanischen Literatur", *Abhandlange der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1916, s. 6-8.

³⁹ Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudûrî Çevirisi", XI. *Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968, s. 225-231; a. mlf., *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 53-57.

geleneğini devam ettiren eser, dili bakımından *Behcetü'l-hadâik* ve Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u ile de büyük bir paralellik göstermektedir.

Bu dönemin dil yapısını yansıtan eserlerden biri de 743 (1343) yılında Fakih Yakut Arslan tarafından Farsça'dan tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan ve miras dağıtımı ile ilgili bilgileri ihtiva eden *Feraiz Kitabı*'dır.⁴⁰

Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri⁴¹, Hoca Dehhanî'nin eserleri⁴², Ahmed Fakih'in eserleri⁴³, Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha*⁴⁴ ve *Dâstân-ı Sultan Mahmud*⁴⁵ mesnevileri ile diğer manzumeleri⁴⁶, Yunus Emre'nin şiirleri⁴⁷ Selçuklular döneminden günümüze kadar gelebilmiş belli başlı eserlerdir. Ancak bu dönemden kalma eserler, daha sonraki dönemlere oranla çok azdır. Bu durum Anadolu'da gelişmeye başlayan yazı dilinin daha yeni oluşmaya başlamış olmasına bağlanabileceği gibi, Moğollar'ın ve Haçlı seferlerinin tahripçi akınları sonucu birçok kütüphanenin yakılıp yıkılması yüzünden, bu devirde meydana getirilen eserlerin kaybolmalarıyla da açıklanabilmektedir.⁴⁸ Zira yukarıda da işaret edildiği gibi, varlıklarını tarihî kayıtlardan öğrendiğimiz *Şeyh San'an Hikâyesi*, *Salsalnâme* gibi eserlerin bugün elde bulunmaması, bu dönemde meydana getirilen eserlerin bilinenlerden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* gibi bazıları da daha sonraki yüzyılların az çok yenileştirilmiş diliyle günümüze intikal etmiş olup ilk yazılış şekilleri mevcut değildir.

Yukarıda isimlerinden bahsedilen Selçuklular dönemi dil yadigârları arasında Türkçe Kur'an tercümelerine rastlanmamaktadır. Bunun yanında Selçuklular zamanından kalma Farsça Kur'an tercümesi bulunmaktadır.⁴⁹ Bu

⁴⁰ Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 59-133.

⁴¹ Şerefeddin Yalıtıkaya, "Mevlânâda Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", *TM*, IV (1936), s. 161-168; Mecdut Mansuroğlu, "Mevlana Celâleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", *TDAY-Belleten 1954*, s. 207-220; a. mlf., *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958.

⁴² Mecdut Mansuroğlu, *Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul 1947.

⁴³ Mecdut Mansuroğlu, *Ahmad Fakih Çarhnâme*, İstanbul 1956; Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Fakih Kitabı Evsafı Mesâcidi's-şerife*, Ankara 1974.

⁴⁴ Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha* (nakleden: Dehri Dilçin), Ankara 1946.

⁴⁵ Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", *TM*, XV (1968), s. 247-257.

⁴⁶ Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 5-12; a. mlf., "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *TDED*, XIII (1963), s. 139-142.

⁴⁷ Abdülhakî Gölpinarlı, *Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan*, İstanbul 1965.

⁴⁸ Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesi'nin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten 1972*, s. 17-34.

⁴⁹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, Kuruluştan XI XVI. Asrın Sonuna Kadar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı,

dönemde kısa sureler ibadet amacıyla Türkçeye tercüme edilmiş olabilir, ne var ki bu tercüme henüz ele geçmiş değildir. Ancak İslamî dönem içerisinde ilk Kur'an tercüme arasında anılabilecek müellifi ve istinsah tarihi belli olmayan bir Fatıha tefsiri mevcuttur.⁵⁰ Fakat eldeki bilgilere göre, bunun Selçuklular dönemine ait olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak namazda okunan kısa surelerin anlamlarının şifâhen de olsa Türkçeye çevrilmiş olduğunu düşünebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesinin ilk devresi olan Selçuklular zamanında ortaya konan eserler arasında Kur'an tercümelerine rastlanmaz. Kur'an'ın Anadolu Türkçesine tercümesi Selçuklulardan sonra Beylikler döneminde başlamıştır.

5.2. Beylikler Dönemi

Anadolu beylikleri zamanında, XIV ve XV. yüzyıllarda ilim ve fikir hayatı parlak bir şekilde devam etmiş, belli başlı Anadolu şehirleri birer ilim merkezi hâline gelmişti. İlim adamlarına büyük değer veren beyler, diğer yandan ilmî faaliyetlerin rahatça yapılabilmesini sağlamak amacıyla medrese, kütüphane vb. yapılar kurmaya da büyük önem vermekteydiler.

Anadolu Selçuklularında sadece basit içerikli eserlerde görülen Türkçe, Beylikler zamanında şuurlu olarak bir yazı dili olma hedefine doğru ilerleme kaydetmekteydi. Bunda da başta bulunan beylerin tutumları büyük rol oynamaktaydı. Yıkılan Selçuklu Devleti'nin yerini almak isteyen her beylik, kendi hükümet merkezini bir kültür ve sanat merkezi hâline getirmek için uğraşmaktaydı. Bu devir Selçuklulardaki dil tutumuna karşı bir uyanma, millî dile dönüş ve gelişme devri olarak değerlendirilebilir. Anadolu Selçuklularında XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, İzzeddin Kılıcarslan zamanından bu yana edebiyat dili olarak Arapça, şiirde de Farsça, hükümdar ve devlet erkânının saraylarında rakipsiz bir hâkimiyet elde etmişti. Sultan ve emirlerin himayesinde birçok İran şairinin yanı sıra değişik ülkelerden ilim ve fikir adamlarının bir araya geldikleri saraylar ve medreseler Fars dili ile büyük bir edebî ve ilmî faaliyete sahne olmaktadır. Bunun tabii sonucu olarak da Farsça birçok edebî ve ilmî eser ortaya konmaktaydı.⁵¹ Selçuklu hükümdarları daha çok Fars diline ve Fars edebiyatına değer veriyorlardı. Çünkü kendileri bu dile

doktora tezi, İstanbul 1994; Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bursa 1997.

⁵⁰ Müjgan Cumber, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara 1962, s.123.

⁵¹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 245-246; Ahmed Ateş, "Hicrî VII-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/ 2 (1945), s. 94-135.

vâkıftılar. Oysa Anadolu Türk beyliklerini kuran Türk beyleri Arap ve Fars kültürünü tanımıyorlardı, o bakımdan Arap ve Fars kültürüne itibar göstermeyerek kendi millî dillerine değer verdiler.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Moğol baskısı yüzünden sürekli olarak batıya doğru akan Oğuz kütelleri, Anadolu'daki Türk nüfusunun artmasına ve önceden burada var olan edebî geleneklerin yeni gelenlerle beslenerek daha da zenginleşmesine sebep oldular. Böylece artan Türk nüfusun tesiriyle Türkçe, Farsça karşısında gittikçe kendini kabul ettirmeye ve Farsçanın hâkimiyetine son vererek bir yazı dili olarak yavaş yavaş filizlenmeye başladı. Beyliklerin başında bulunan hükümdar ve beylerin kendi millî dil ve kültürlerine değer verip Türkçe yazan ilim adamları ve şairleri koruyup teşvik etmeleri de filizlenmeye başlayan bu yazı dilinin gelişmesine yardım etti. Artık Türkçe hükümdar ve beylerin saraylarında itibar mevkiine oturmuştu.

Böylece Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları sayesinde, Selçuklular döneminin çok az sayıdaki eserlerine karşılık Beylikler döneminde Kur'an tercümeleleri, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnameler, tıbbı, baytarlığa, avcılığa, cevherlere ait kitaplar, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif eserler; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur hikâyeler, tasavvufî ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser meydana getirildi. Türkçe edebî bir dil olarak iyice işlendi. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin pek çoğu da Osmanlı Beyliği sahası içerisinde meydana getirilmiştir.

Beylikler döneminde meydana getirilen Eski Anadolu Türkçesi dil yadigârlarının pek çoğu dinî muhtevalı eserlerdir. Bunlar arasında da Kur'an tercümeleleri önemli bir yer işgal etmektedir. Anadolu sahasında Kur'an'ın tercüme ve tefsir faaliyetleri de ilk defa bu dönemde görülmeye başlamıştır. Beylikler döneminde meydana getirilen Kur'an tercümelelerini a) Kısa sure tefsirleri, b) Satır arası tercümeleler, c) Açıklamalı tercümeleler, d) Uzun tefsirler olmak üzere birkaç grupta değerlendirmek mümkündür.

5.3. Sure Tefsirleri

İlk dönemlerde Kur'an'ın tam tercümesine rastlanmaz. Bu dönemde ortaya konan Kur'an tercümeleleri daha ziyade bazı kısa surelerin ve bir kısım ayetlerin tefsirleri şeklinde görülmektedir. Bunlar da Fatiha tefsiri, İhlas tefsiri, Yasin tefsiri, Tebareke tefsiri, Amme cüzü tefsiri, Ayetü'l-kürsî tefsiri gibi sure ve ayet tefsirleridir. Abdulkadir İnan kısa sure tercümelelerinin beyzadeler ve şehzadelere Kur'an'la beraber Arap dilini öğretmek amacıyla sırf öğretim

amacıyla yazıldıklarını ifade etmektedir.⁵² Ancak sure tefsirlerinin yazılışını sırf öğretim amacıyla açıklamak doğru değildir. Müfessirleri sure tefsirleri üzerinde çalışmaya sevk eden çeşitli amiller vardır. Bunların başında surelerin fazilet ve önemleri gelmektedir. Mesela, Kur'an'ın üçte birine denk olduğu rivayetine dayanarak İhlas suresi, Kur'an'ın kalbi mesabesinde olması dolayısıyla da Yasin suresi tefsirine mesai verilmiştir. Ayrıca surelerin faziletleri yanında, Kur'an'ın tamamını tefsire maddeten ve manen güç yetirememesi, yaşın ilerlemiş olmasından dolayı hiç olmazsa bir surenin müfessiri olma şerefiyle Allah'ın huzuruna çıkma isteği gibi değişik etmenler de müfessirleri sure tefsirleri yazmaya yöneltmiştir.⁵³ Sure tefsirlerinin hem umumi kütüphanelerde hem de hususi ellerde pek çok nüshaları bulunmaktadır.⁵⁴ Bu da tercümelerin halk tarafından çok okunduğunu göstermektedir. Bu sure tefsirlerinin, Âyetü'l-kürsi hariç, hemen hepsinin müellifinin Mustafa b. Muhammed olduğu kabul edilmektedir.

Orhan Gazi devri bilginlerinden olan Mustafa b. Muhammed Eğirdir'de doğmuştur. Medine'de, Mısır'da, Şam'da ve Irak'ta bulunmuş, mükemmel bir tahsil görmüş ve iyi bir Arapça bilgisine sahip olarak ülkesine dönmüştür. Doğduğu yer olan Eğirdir'de medresede müderrislik, Ladik'de (Denizli) kadılık yapmıştır.⁵⁵ Derin dini bilgilere sahip, devrinin önde gelen âlimlerinden biri olarak haklı bir şöret kazanmıştır. Meydana getirdiği tefsirleri 1362-1368 yılları arasında yazdığı anlaşılmaktadır.

a) Fatiha Suresi Tefsiri

Kur'an-ı Kerim'in ilk suresinin tefsiri olan bu eserden ilk önce Fuat Köprülü bahsetmiştir.⁵⁶ Murad Arslan b. İnaç Bey adına yazılmıştır. Oldukça sade ve akıcı bir dili vardır. Fatiha suresi, tefsir edilirken aralara bazı hikâyeler ve nükteli sözler eklendiği gibi, başka tefsirlerden ve hadislerden de yararlanılmıştır. Tefsirin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas kitaplığında bulunan bir nüshasını Özcan Tabaklar

⁵² Abdulkadir İnan, "Kur'anın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten* 1960, Ankara 1960, s.90.

⁵³ Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.

⁵⁴ Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Üzerine Bir İnceleme*. Ankara 1961.

⁵⁵ Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", *Tarihî, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu*, 31 Ağustos-01 Eylül 2001.

⁵⁶ Fuat Köprülü, "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", *TM*, II (1926), s.1-323.

yayımlamıştır.⁵⁷ Tefsirin ayrıca, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Ankara Umumi Kütüphanede birer nüshasının bulunduğu da belirtilmektedir.⁵⁸

Tefsirlerin metotları ve özellikleri hakkında bir fikir vermesi açısından, her tefsirin açıklamasından sonra, iki üç varaklık kısmın transkripsiyonlu metni örnek olarak verilmiştir.

Örnek:

[183a]

8 Kul eydür: **E'ûzü billah** ya'nî şıgındum sen ulu Tañrıya .9 Andan Hâk te'âlâ eydür: Kimden şıgıñursın? Kul eydür: **10 Mine's-seytâni'r-racîm** ya'nî ol senüñ dergâhuñdan sürilmiş **11 şeytândan** dañı dîvlerden, andan kul girü döner eydür: **12 Bismi'llahi'r-raħmâni'r-raħîm**. **13 Bismi'llah** dîmek ya'nî başladum Tañrı adı-y-ıla. **er-raħmân** kim **14** miħribândur. **er-raħîm** esirgeyicidür dañı bağışlayıcıdur. Andan **15** kul eydür: **el-ħamdü lillah** ya'nî şükr iderin dir. Tañrı

[183b]

1 te'âlâ eydür: Yâ kulum kime şükr kıłırsın? Kul eydür: **Rabbi'l- 2 'âlemîne** ol 'âlemleri bisleyiciye şükr kılırsın. Yine kul **3 er-raħmâni'r-raħîm** ya'nî raħmet kılgıl dañı bağışlağıl. **Ĥâlik** eydür: **4** Yâ kulum kanda raħmet kılıban ve ne bağışlayayın ? Kul eydür: **Mâliki 5 yevmi'd-dîn**. Ol kim cezâ ve ĥesâb güninde kâğı olırsın **6** raħmet kııl ve hem uçmak bağışlaya. Yine kul eydür: İyyâke na' büdü, **7** saña tıparın. Ve iyyâke nesta' ñn, dañı senden yardım **8** dilerin. **Ĥâlik** eydür: Ne yirde dilerin? Kul eydür: **9** Kulağuzlağıl bizi toğru yola. İhdinâ's-şırâta'l-mustakîm, **10** ol kişinüñ yolına kim şırâta'llezîne, ni' metlerüñ **11** ile ni' metlendürdüñ sen anları. En'amte 'aleyhim, **12** kıılmağıl bizi ol ĥişmuñdan kıılınmış kişilerden. Ğayri'l-mağđûbi **13** 'aleyhim, degülem ol azğunlardan. Kul eydür: Velâ'd-đâllîn **14** âmîn dir. Andan Hâk te'âlâ eydür: Eyle olsun iy **15** kulum eyle olsun. Andan bilgil kim bu Fâtiħa süresin

⁵⁷ Özcan Tabaklar, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 16 (Güz, 2003), s.97-116.

⁵⁸ Hasan Fehmi Turgal (Ün), "Hızır b. Gölbegi", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, c. IV, sy. 27, s. 1517; Tahir Erdem, "XIV. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır b. Gölbegi'ne Ait Bir Kitabe" *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, c. IV, sy. 27, s. 1519

[184a]

1 okumağla Tañrı te'âlâ birle bu kadar kelimât idersin. Eger bir 2 dünyâ begi sizüñle kelecı eylese sevinüp şâz olursız. İmdi 3 ol pâdişâhlaruñ pâdişâhı birle günde beş kez kelecı 4 kılırsız, nite sevinüp tâ'at üzerine becid olmazsız? 5 Sûre-i Fâtiha yedi âyetdür , şamu dahı yedidür. Kim 6 bu yedi âyeti okursa Tañrı te'âlâ ol kişiye yedi 7 şamuyı harâm eyleye. Hikâyet eydür ol 'âlem Tañrısı 8 Fâtiha sûresin virdüginde iblîs-i mel'ûn yas 9 şutup ağıladı ve cemî'-i kavmı derildi, şatına geldiler, 10 eytdiler: İy bizüm ulumuz, ne oldı geldi saña? Tañrı 11 te'âlâ seni yaradaldan berü böyle yas şutup ağıladuğunı 12 görmedük didiler. İblîs-i la'în cevâb virdi, eydür: Baña 13 bundan şatı ne ola kim bu gün Muhammed'e Fâtiha sûresi 14 indi. Muhammed'ün ümmetleri ol Fâtiha sûresin 15 okıyısarlar ben anları yoldan çıkarup azdurımazın

[184b]

1 didi. İmdi iy mü'minler işâret olsun size ki 2 her kişi kim Fâtiha sûresin okısa, Tañrı te'âlâ 3 şamu ile anuñ arasında rahmet perdesin kıla 4 kim şamu odı ol kişiye irişmeye. Hikâyet 5 Habarda gelmişdür kim meger Kayşar Rûm ilinüñ pâdişâhı 6 idi. Rûm'dan bitı yazdı, Mu'âviye şatına viribidi. 7 Su'âl eylediler kim, iy Mu'âviye buña cevâb yazğıl kim 8 sizün kitâbuñuzda şankı sûredür kim anda yidi şarf 9 yokdur, didi. Çün kim bitı Mu'âviye'ye degdi, okıdı, cevâbında 10 'âciz kaldı. Bu kez şurdu, emîre'l-mü'minîn 11 'Alî şatına vardı. Su'âl eyledi kim yâ emîre'l-mü'minîn, 12 şankı sûredür Qur'an içinde kim yidi şarf anda yokdur didi. 13 'Alî cevâb virdi kim yâ Mu'âviye, ol kim anda yidi şarf 14 yokdur, ol Fâtiha sûresidür, didi. Cevâb yazdılar, 15 Kayşar pâdişâhına virdiler. Çün kim Kayşar-ı Rûm bitı

[185a]

1 okıdı, bildi kim bu cevâb Mu'âviye'den degüldür, illâ ki 'âlim 2 kişi cevâbidur, didi. İmdi ol yidi şarf kim Fâtiha 3 sûresinde yokdur: Evvel şe yokdur kim veyl şamusı 4 içinde şebûrdur, ya'nî helâklik olmaya. İkinci cim yokdur 5 kim yidi şamunuñ birisi cahîmdür. Her kim Fâtiha okısa 6 aña cahîm olmaya. Üçüncü şı yokdur, şamu içinde şızlândur, 7 ya'nî halâl kadar Fâtiha okıyanlar kavmıdur. Fâtiha okıyanlarda 8 zaqqûm şorkusı olmaya. Dördüncü ze yokdur kim şamu 9 içinde zaqqûmdur. Fâtiha okıyanlarda zaqqûm şorkusı 10 olmaya. Beşinci şın yokdur, ya'nî şamu şerridür. Fâtiha 11 okıyanlarda şamu şerri olmaya. Altıncı zı yokdur, ya'nî 12 lazzâ şamusunuñ zahmetidür. El-hamdü

oқыıanlara ayrılmak 13 olmaya. Yidinci fe yokdur, ya'nî firâklıkdur, zaħmetlerdür. 14 El-ħamdü oқыıanlara zaħmetler, firâklar, 'azâblar olmaya. İmdi 15, 'azîzler, el-ħamdü oқыıanlar hemîşe vişâlde olalar, hemîşe dîzâr [185b] 1 göreler.⁵⁹

Bundan başka, Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi Hüseyin Çelebi nr. 468'de kayıtlı mecmuanın 86b-90b yaprakları arasında kayıtlı müellifi meçhul bir Fatıha tefsiri daha mevcuttur. Oğuz Türkçesi özelliklerini taşımakla birlikte, içinde yer yer karışık dil unsurları da taşıyan eser, yazım özellikleri, şekil özellikleri ve kelime kadrosu bakımlarından *Behcetü'l-hadâik* doğrultusunda bir görünüm arz etmektedir. Bu özelliklerinden hareketle tefsiri, Anadolu sahasında ortaya konan ilk dil yadigârlarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Hayati Develi, bu Fatıha tefsirini, indeksi ve tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır.⁶⁰

Örnek:

[86b]

1 Bismi'llâhi'r-aħmâni'r-raħîm

2 Rabbi yessir ve lâ tu'assir. Kim bunu oқыırsa elik cemâ'atlara 3 eyitsün: Şalavât virüñ Muħammed'e, bu el-ħamdü bayık bilüñ kim 4 yâ mü'minler yarısı şenâdurur yarısı du'â-durur. 5 el-ħamdünüñ üç adı var: Fâtiħatü'l-kitâb ve Ümmü'l-kitâb 6 ve Seb'u'l-meşânî taķı ħabar-durur 'ulemâdan ve Şâfi'iden 7 ve Ebû ħanîfe'den ve 'Alî'den ve 'Oşmân'dan ve 'Ömer'den ve Ebû Bekr 8 Şiddîk'dan, rağıya'llahu 'anhüm ecma'în. Bu tükeli 'ulemâlardan 9 rivâyet kııurlar; ol şerîf-i kıyâmete ve ol şefi'-i 10 ümmete Miħammed Muştafâ'ya, şalla'llahu 'aleyhi ve selem, şordılar kim bu 11 el-ħamdüye ne-y-içün seb'u'l-mesânî dirler? Rasûl eyitdi, 12 şalla'llahu 'aleyhi ve selem: Anuñ uçun seb'u'l-mesânî dirler kim yidi 13 kürase başı-durur ve taķı yidi âyet-durur. Her kim 14 degme bir âyeti oқыısa bir kürase müzdini bulur.

[87a]

1 Yidi âyeti oқыısa yidi kürase müzdini bulur ve taķı 2 bu el-ħamdü içinde yidi ħurûf yok-durur. Ol yidi 3 ħurûf anuñ uçun yok-durur kim ħamu 'azâbı 4 anuñ birle durur. Kim bunu oқыırsa erse eyitsün: 5 İy cemâ'atlar, siz üç kııurla

⁵⁹ *Tefsîr-i Fâtıha*, İÜ, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas Kitaplığı, nr. 3779

⁶⁰ Hayati Develi, "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni, Fatıha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar*, 6 (İstanbul 1998), s. 63-81.

şalavât virmeyince 6 men bu yidi ħurûf maşşûdın eyitmeyem. Taķı kim 7 bu el-ĥamdüni oķısa tangrıya şükür kılmak olur. Taķı kim 8 bu el-ĥamdüni biş namâzda ĥaţâsuz oķısa ŧamunı 9 görmeye, inşâallahu te'âlâ. Bu el-ĥamdüde evvel şe yok 10 -durur. Şe ŧamu kızdurduķı olur. Kim bu el-ĥamdüni 11 oķısa ŧamu kızkunını görmeye, inşâallahu te'âlâ. 12 Taķı ikinci cim yok-durur. Cim cehennemden-durur. Kim 13 bu el-ĥamdüni oķısa cehennemi görmeye. Üçünci ĥı yok-durur. 14 ĥı ŧamudan korkmaķlık olur. Kim bu el-ĥamdüni oķısa

[87b]

1 ŧamu korkuncını görmeye, inşâallahu te'âlâ. Dördünci ze yok 2-durur. Zecretü'z-zakķûmi, ya'nî zakķûmuñ zecri bolur. Kim bu el-ĥamdüni 3 oķısa ŧamu zakķûmunı içmeye, inşâallahu te'âlâ. Nite kim Qur'ân 4 içinde yâz kıldı, "İnne şecerete'z-zakķûmi"⁶¹ didi. Kim bu el-ĥamdüni 5 oķısa ŧamu aģusını görmeye, inşâallahu te'âlâ. Bişinci şın 6 yok-durur. ŧamunuñ şerligi bolur. Kim bu el-ĥamdüni oķısa 7 ŧamu şerligini görmeye, inşâallahu te'âlâ. Altıncı zı 8 yok-durur. Zı lazâ adlu ŧamudan-durur. Kim bu el-ĥamdüni 9 oķısa ol lazâ adlu ŧamuyı görmeye, inşâallahu te'âlâ. 10 Yidinci fe yok-durur. Fe Tangrınuñ rahmetinden ayrılmakın 11 bolur. Nite kim Qur'ân içinde eydür: "Ve zanne ennehu'l- firâķu."⁶² 12 Kim bu el-ĥamdüni oķısa Tangrınuñ rahmetinden ayrılmak görmeye, 13 inşâallahu te'âlâ. Ĥabar-durur seyyid-i kâbe kıvseyini,¹⁴ zeynü'l-kıyâmeti Muĥammed Muşţafâ'dan, şalla'llahu 'aleyhi ve sellem.

b) İhlas Suresi Tefsiri

Mustafa b. Muhammed bu eserini de Hamidoğullarından İnanç Bey'in oğlu Murad Arslan Bey'in isteği üzerine yazmıştır. Ancak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki (TY, nr.473) nüshada Hızır Bey'in ismi de geçmektedir. Bu kayıttan eserin ayrıca Hızır Bey'e de sunulduğu anlaşılmaktadır.

Bu tefsir İhlas suresinin geniş bir tefsiridir. Müellif başlangıçta surenin özelliklerine ve sevabının çokluğuna dikkat çekmiş, bu özellikleri sebebiyle müminlerin istifadesi için bu surenin tefsirini yazmaya karar vermiştir. Tefsire ibret dolu misaller, kıssalar ve pek çok haberler eklemiştir. Ayrıca sure içinde yer alan her konuda pek çok ayet, hadis zikretmiş, başka tefsirlerden bilgiler ekleyerek geniş bir eser ortaya koymuştur. Tefsirin çeşitli kütüphanelerde

⁶¹ Duhân suresi, ayet 43, "Gerçek şu ki [öteki dünyada] ölümcül meyve ağacı".

⁶² Kıyâmet suresi, ayet 28, "Kendisi de bilir ki bu ayrılma vaktidir."

birçok yazması bulunmaktadır.⁶³ Tefsirin Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmut Efendi, nr. 427) nüshası üzerinde Yusuf Akçay,⁶⁴ Milli Kütüphane (İbn-i Sina, Yazma Eserler, nr. Mil. O6 B 272) nüshası üzerinde de Ahsen Esatoğlu⁶⁵ yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

Örnek:

Bismi'llâhi'r-aḥmâni'r-raḥîm

(7) Ḳulhüvallahü eḥad. Ekşer müfessirler katında bu sûre, Ḳur'ânuñ (8) nûridur, dört âyetdür; ammâ ehl-i Şâm katında beş âyetdür, (9) on beş kelimedür, kırık yedi harfdür.

Faşıl fi şevâbihâ : (10) Ebû Hüreyre rağıyallahu 'anhü rivâyet eyler Resûl ḥazretinden (11) 'aleyhisselâm ki, her ki, Ḳulhüvallahü eḥad oқыya, gök kapu (12) larından aña ḥayır ve berekât yağar ve göñline sekînet iner. Tañırnuñ (13) raḥmeti vücûdın örter. Tesbîh âvâzı 'arşa çıkar. ḥaḳ Te'âlâ aña [4b] raḥmet nazarın ider. Her ne kim dilerse virür, ḥâcetin revâ eyler. Ve daḥı (2) Peyğamber ḥazreti 'aleyhi's-selâm buyurdi kim, و نور القرآن قل هو الله لكل شيء نور (3) Ya'nî her nesnenüñ nûrı vardır (4) ve Ḳur'ânuñ nûrı Ḳulhüvallahü eḥaddür.

'Âyişe rağıyallahü 'anhâ eydür: (5) Bir gece Resûl ḥazreti benüm ḥücreme geldi. Ben döşek bırakmışdum, diledüm (6) ki yatam. Resûl ḥazreti buyurdi kim, yâ 'Âyişe yatmağıl; ta dört işi işlemeyince: (7) Evvel Ḳur'ânı ḥatim eylemeyince, ikinci beni ve kalan peygamberleri kendüzüñe (8) şeffî' dutmayınca, üçüncü cümle müslimânları kendüzüñden râzî eylemeyince, (9) dördüncü ḥacc ü 'umre kılmayınca. Andan eyittüm; Yâ Resûlellah! Atam, anam saña (10) fidâ olsun. Dört iş buyurduñ ki, hiç birisin işlemege benüm gücüm yitmez. (11) Resûl ḥazreti tebessüm eyledi, andan eyitdi: Yâ 'Âyişe! Çün üç (12) kez Ḳulhüvallahü eḥad oқыyasın şöyle bilgil ki, Ḳur'ânı ḥatim kıldıñ. (13) Çün baña ve girü kalan peygamberlere şalavât getüresin, şöyle bilgil kim [5a] dükelümüz saña şefâ'atci oluruz. Ve çün müslimânlar ḥaḳkında (2) istigfâr

⁶³ Yusuf Akçay, *Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Suresi Tefsiri, Giriş-İnceleme-Metin- Ekler Dizini- Sözlük- Tıpkıbasım*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi , Kütahya 2005, s.34: ayrıca bk. Mehmet Kara, *Yasin Suresi Tefsiri, İnceleme, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988., s. 40.

⁶⁴ Yusuf Akçay, a.g.t.

⁶⁵ Ahsen Esatoğlu, *İhlâs Suresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

kılasın, cümle müslimânlar senden râzî olalar. Ve çün (3) ⁶⁶ سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر (4) diyessin, şöyle bilgil kim, hacc ü 'umre eyledüñ.

Ebû 'Ömer ve Mevlâyî (5) Cerîr bin 'Abdullah rivâyet eyler Resûl hazretinden ki, her kim (6) evine girdüğü vaqıttan bir kez kulhüvallahü ehad okıya yoksulluk ol (7) evden ve koñşularından ırak olur.

Enes rağıyallahü 'anhü rivâ (8) yet eyler, eydür: Her kim, kulhüvallahü ehad bir kez okıya anuñ (9) berekâtı aña ola ve dağı her kim iki kez okıya berekâtı aña ola, (10) dağı ehline ola ve her kim üç kez okıya Tañrı Te'âlâ uçmağdan (11) aña bir köşk buyura. Ve her kim yüz kez okıya yigirmi yıllık yazuğına (12) keffâret ola ve her kim biñ kez okıya dünyâdan çıkmaya; ta kendü yirin (13) uçmağda görmeyince; yâhûz ayruğ kişi anuñ için göre.

Sehl bin Sa'dî [5b] rivâyet eyler, eydür: Bir kişi yoksulluğdan Peygamber hazretine (2) şikâyete geldi. Peygamber 'aleyhi's-selâm buyurdu ki, çün (3) evüñe giresin, ehliñe ve cemâ'atüñe selâm vir. Andan kulhüvallahü (4) ehad okı, didi. Bu kişi bunu 'âdet idindi. Az zamân (5) içinde ol kişi, şâhib-i ni'met oldu. Tâ haddî çok (6) kişiler anuñ sâyesinde diñlendiler, hoş geçdiler.

Muhammed bin (7) Fazl eydür: Bir kez dişüm ağrıdı. Düşümde eyittiler: Biñ kez kulhüva (8) İlahü ehad okı. Okıdum, diñmedi. İkileyin gördüm. Eyittiler: (9) Bismillâhisiz okıduñ, bismillâhi-y-ile okı didiler. Okıdum, ayruğ diş (10) ağrısın görmedüm didi.

Resûl hazreti buyurdu kim, kanğı (11) kuluñ kim, tesbîhinde vazîfesi kulhüvallahü ehad ola, anuñ (12) şevâbları, gûrından kopıcağ, kuşlar gibi üstine gölge eyleyeler.

(13) Enes bin Mâlik rağıyallahü 'anhü eydür: Resûl-ile Tebuk gâzâsında [6a] bileydüm. Mu'âviye bin Mu'âviye öldi. Anuñ namâzına şol (2) kadar feriştelere geldiler ki, güneş nûrı anlarıñ nûrından (3) hîre oldu. Cebrâ'il geldi, Hazretiden haber getürdi. Eyitdi: (4) Bu gün Mu'âviye öldi. Eger dilerseñ ki, sen dağı namâzın kılasın (5) yüri durıvireyin, çatuña gelsün, namâzın kııl. Resûl şordı (6) ki, yâ Cebrâ'il, Mu'âviye bu mertebeyi neden buldı? Eyitdi: (7) Kulhüvallahü ehad okumağdan buldı. Namâzda, rükû'da, (8) sücûdda, atlu, yaya, otururken, yürürken dâ'im okurdu.

⁶⁶ "Allah'ı tesbih ederim, Hamd O'na mahsusuttur. Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah her şeyden büyüktür."

(9) Enes rağıyallâhü 'anhü rivâyet eyler, eydür: Bir kişi peygamber (10) ĥazretine geldi, eyitdi: Yâ Resûlellah! Namâzda ne sûre kim, okur (11) sam Őoñında ĥulhüvallahü eĥad dağı bile okıram. Eyitdi: Ne-y-içün? (12) Eyitdi: Anuñ-içün ki, severem. Andan Resûl ĥazreti eyitdi: (13) Çün sen ĥulhüvallahü eĥad sevdüñ, ol dağı seni uçmağa ilede [6b] didi.

Câbir rivâyet ider: Resûl ĥazreti buyurdı kim, (2) bir ferişte yedinci ĥat gökden ve bir ferişte yedinci ĥat (3) yirden gelüp bir yirde uğraşdılar. Ol gökden gelen ferişte (4) eyitdi: Bugün ĥazrete bir 'amel iletdüm ki, hergiz ancılayın (5) 'amel iletdüğüm yoğ-ıdı. Ol yirden gelen ferişte eydür: Nice (6) 'amel iletdüñ? Eyitdi: Bir ĥul yüz kez ĥulhüvallahü eĥad okıdı. (7) Şordı: Tañrı Te'âla anuñ-ıla neyledi? Eyitdi: Yarlığadı.

(8) Ebû Hüreyre rağıyallâhü 'anhü eydür: Resûl ĥazretinden (9) işitdüm kim, bir kişi ĥulhüvallahü eĥad okurdı. Resûl (10) eyitdi: Vecebet, ya'nî vâcib oldı. Eyitdiler: Yâ Resûlellah, (11) ne vâcib oldı? Eyitdi: Uçmağ.

İbn-i Mübârek şağ kenârında (12) abdest alurdı. Bardağdan ĥalan Őuyı gine şağta dökdi. (13) Eyitdiler: Niçün dökdüñ? Eyitdi: Baña ĥaber Şöyle irişdi kim, [7a] kim ki, ĥulhüvallahü eĥad okursa Tañrı Te'âla aña deñizler ĥağrasınca (2) Şevâb virür. Revâ görmedüm ki, anlaruñ Őevâbından bu ĥadar (3) nesne eksile. Biregü ĥulhüvallahü eĥad Őevâbı çoğlığın (4) işitdi, ta'accüb eyledi. Düşinde aña eyitdiler: Ne 'aceblersin? (5) Mervân oğlı bir beyt-içün on biñ dirhem virdi. (6) Ekremü'l-Ekremîn pâdişâh, eger sağışsız Şevâb virürse (7) hiç 'aceb olmaya?

Emîre'l-Mü'minîn 'Alî, kerremallahu vechehu, (8) rivâyet eyler ki, Resûl ĥazreti buyurdı: Her kim irte namâ (9) zından Őoñra on bir kez ĥulhüvallahü eĥad okıya on bir (10) gün aña hiç yazuğ irişmeye. Őeytân, nice ki dürişürse, aña (11) yol bulmaya.

Enes rağıyallâhü 'anhüm rivâyet eyler ki, Resûl 'aleyhi' (12) s-selâm buyurdı ki, sizden biriñüz bir gicede ĥur'ânı tamâm okımağa (13) 'âciz mi ĥalur? Eyitdiler: Yâ Resûlellah, bunı kim başarıbile? Resûl [7b] eyitdi: Üç kez ĥulhüvallahü eĥad okıya, Őöyledür kim, (2) ĥur'ânı tamâm ĥatim ĥıldı.

....

Faşıl fi Şevâbihâ Nüzûlihi: (5) Sebeb-i nüzûli iki dürlidür: Biri Őûret yöninden, biri (6) me'ânî yöninden. Őûret yöninden oldur kim, Ka'bede üç (7) yüz altmış put var-ıdı. Kimi altundan, kimi gümişden, (8) kimi bağırardan. Putperestler Peyğamber ĥatına geldiler, eyitdiler: (9) ĥaber vir bize kim, senüñ Tañruñ ne nesnedür? Altundan (10) gümişden midür? Bir nice kâfirler eyitdiler:

Ne sen peygamberliğe yararsın (11) ne Tañruñ Tañrulığa yarar didiler. Ol vaqt kim, beytü'l-muqaddesi (12) oda urdılar. Nice Tevrîtler yandı. 'Üzeyr, Tevrîti ezber (13) bilürdi. İmlâ kıldılar, yazdılar. Şoñra Tevrît bulundu. Muqâbele [14b] itdiler, bir harf yañlış bulunmadı. Eyitdiler: Pes bu Tañrınıñ oğlu (2) dur didiler. Ve dañı eyitdiler: 'İsânuñ atası yok. Ölüyü diri kıldı (3) ve şayruyı sağ eyler. Ol dañı Tañrınıñ oğludur dirler, ferîşteler (4) Tañrınıñ kıızıdır dirler. Pes Tañrı Te'âlâ anları yalan (5) kıлмаğ-ıçun İhlâş sûresin viribidi.⁶⁷

c) Yâsin Suresi Tefsiri

Mustafa bin Muhammed'in yazdığı sure tefsirlerinden biri de Yâsin suresi tefsiridir. Müellif eserini önce Hızır b. Gölbeği'ne, sonra da Murad Arslan Bey'e sunmuştur. Eserin yazıldığı yıl belli değildir.

Mustafa b. Muhammed bu eserini de öteki sure tefsirleri gibi, mev'ize ve öğüt vermek amacıyla kaleme aldığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden rivayetler naklederek eserini geniş bir muhteva şeklinde orta koymaya çalışmıştır. Buna göre; çeşitli hadis ve haberlere dayanarak surenin önemini, faziletini, sureye niçin Kur'an'ın kalbi dendiğini anlatmış, sonra da faydasının herkese ulaşması için bu sureyi Türkçeye tercüme etmiştir.

Müellif önce surenin 83 ayet, 125 kelime, 2796 harften meydana geldiğini söyleyip nüzul sebebini açıklamakta, sonra da surenin tefsirine geçmektedir. Her ayeti, ayet, hadis ve bazı müfessirlerin görüşlerinden yararlanarak tefsir etmektedir. Eserin öğüt türü bir çalışma olması dolayısıyla da, onu hadis, fıkıh, kelam bilgilerinin yanı sıra, çeşitli rivayetler, menkıbeler, hikâyelerle takviye etmiştir. Ayrıca ayetlerin açıklamalarında kırâat vecihlerinden de yararlanmıştır.

Yâsin suresi tefsirinin çeşitli kütüphanelerde pek çok yazması bulunmaktadır. Bunlardan ikisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas Kitaplığında (nr. 3779, vr. 1b-57a) kayıtlı yazma içerisinde yer almaktadır. Bunlar üzerinde Mehmet Yusuf bir mezuniyet tezi hazırlamıştır.⁶⁸ Aynı nüshada yer alan Yâsinlerden biri üzerinde Almazbek

⁶⁷ Yusuf Akçay, *Mustafa bin Muhammed'in İhlas Suresi Tefsiri*, Giriş-İnceleme-Metin- Ekler Dizini-Sözlük-Tıpkıbasım, (basılmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005, s. 116, 123.

⁶⁸ Mehmet Yusuf, *Yâsin Tefsiri, Metin ve İndeks*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 1968.

Jarkynbaev de ([nr.3779, vr.29b-57a]) bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁶⁹ Tefsirin Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi (nr. 13391) nüshası üzerinde Nadide Gürbüz yüksek lisans çalışması yapmıştır.⁷⁰ Eserin Milli Kütüphanede Yazmalar Bölümünde de sekiz nüshası mevcuttur. Bunlardan Yazmalar Bölümü 692/2 numarada kayıtlı nüsha üzerinde Mehmet Kara,⁷¹ 703/1 numarada kayıtlı nüsha üzerinde de Funda Sezgin⁷² yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

Bunlardan başka Süleymaniye Kütüphanesinde (İbrahim Efendi, nr. 140; Fatih, nr. 282), Millet Kütüphanesinde (Ali Emiri, Şer'iyye, nr. 58,59) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığında (Nadir Eserler, nr. N 2495-188, vr. 287a-339b) Hızır Bey Çelebi adına yapılmış Yasin tefsiri nüshaları da bulunmaktadır. Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi nüshasını Ayşe Hümeysra Aslantürk neşretmiştir (*Yasin-i Şerif Tefsiri*, İstanbul 1997).

Örnek:

[2a]

19 Ya'nî kângı mü'minüñ ki sekerât-ı mevte iken [2b] 1 bu sûreyi katında okısalar, bu sûrenüñ harf şağısınca 2 melâ'ike şaf bağlayup turalar, şalavât götürüp tesbîh 3 okıyalar, istiğfâr eyleyeler, tâ cân teslim idince. Çün 4 teslim-i rûh ide, ğaslına hâzır olalar, cenâzesi ardınca 5 bile varalar. Dahı buyurdi ki "Yâ 'Alî, üksir min kırâeti Yâsin 6 fe-inne fihâ hışâlen". Ya'nî yâ 'Alî, çok oku Yâsin kim anı okumağda 7 hışallar vardır. Aç kişi okısa Tañrı Te'âlâ anı toyura. 8 Korkulu kişi okısa korkudan emîn ola. Müsâfir okısa 9 vağanına irişe. Mağbûs okısa halâş bula. Fakîr okısa ğanî 10 ola. Borçlu okısa borcu ödene. Hâcetlü okısa hâceti 11 revâ ola. Şabâh okıyan giceye degin Allah Te'âlâ emânında ola. 12 Gice okısa irteye degin Allah emânında ola. Meyyit üzerine 13 okınsa 'azâb hafîf ola. Şadağa resûlullah. Emîre'l-mü'minîn 14 'Alî, kerremme'llahu vechehu, bu feğâili işitdi, her gün okumağı 15 kendüye revâ idindi. Ve dahı mağdûm-ı mu'azzam şâhibü's- 16 seyf ve'l-kalem el-hâcî Hızır

⁶⁹ Almazbek Jarkynbaev. *XIV. Yüzyılda Yazılmış Bir Suresi Tefsiri Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2005.

⁷⁰ Nadide Gürbüz, *Mustafa İbn-i Muhammed Ankaravî, Yâsin Suresi Tefsiri*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Ankara 1986.

⁷¹ Mehmet Kara, *Yasin Suresi Tefsiri, (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

⁷² Funda Sezgin. *14. Yüzyıla Ait Bir Yâsin Suresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli 1997.

Beg Çelebi bu du‘âcı za‘îfden 17 iltimâs kıldı ki, bunı Türkîye tercüme idem ki fâ’idesi ‘âm ola.18 İşidenler bu sûreyi okımağa rağbet ideler. Bu za‘îf du‘âcı 19 dağrı ol mağdûmuñ emrine muvâfaqat kıılup Hâk, celle ve ‘alâ,

[3a]

1 hâzretlerinden isti‘ânet dileyüp, bu sûrenüñ tefsîrinüñ 2 tağrîrine sebeb olana ve te’lîf idene ve okıyanlara ve işidenlere 3 rağmet eyleye, bi-mennihi ve fazlıhi ve keremihi. Ammâ bu sûre Mekke’de 4 nâzil olan sûrelerdendir. Seksen üç âyettür, yüz 5 yigirmi beş kelimedür, iki biñ yedi yüz çoksan altı harfdür. 6 Ammâ sebeb-i nüzûli budur ki kâfirler eydürler-idi: Muhammed peygambar degüldür, 7 Ebû Tâlib yetîmidür. Mektebe varmadı, mu‘allimden nesne okımadı, 8 edeb öğrenmedi, ol kandan, peygamberlik kandan, didiler. Hâk, 9 sübhânehu ve te‘âlâ, anlaruñ sözün redd eyledi; bu sûreyi viribidi. 10 Peygambaruñ risâletini bu sûrede işbât kıldı. Zihî zât-ı 11 şerîf ki çanuğdur anuñ risâletine habîr ve lağif 12 kennehu eydür: Yâ Muhammed! Eger kamu ‘âlem senüñ risâletüne münkir olursa, 13 çün ben tânuqlık virdüm. Pes çün sen benümle olasıñ, 14 ben senüñle olam. Cümle ‘âlem saña düşmen olursa zerre 15 miğdârı saña zarar irişdürmeyeler. Nite ki ceddüñ İbrâhîm 16 ‘aleyhi’s-selâmı mancılığa urup oda atdılar ve gök anuñ-içün 17 iñledi. Yil-ile yağmura müvekkel olan firîşteler dilediler 18 aña meded eyleyeler. İbrâhîm anlara iltifât kılmadı. Ol hâlde 19 Cebrâ’il irişdi, eyitdi: “Yâ İbrâhîm! **Hel leke hâcetün İf?**”

[3b]

1 Ya’nî hiç baña hâcetüñ var mı? Eyitdi: “**Emmâ ileyke felâ.**” Saña 2 hâcetüm yoğdur. Eyitdi: Yâ İbrâhîm, eger baña hâcetüñ yoğ-ısa Tañrı’dan 3 hâcet dile. Eyitdi: Ne dileyem? Eyitdi: Rûhuñı dile. Eyitdi: 4 Rûh âriyettür, benüm nemdür? Eyitdi: Kâlbüñi dile. Eyitdi: Kâlb anuñ 5 hâzînesidür, ol bilür. Eyitdi: Nefsüñi dile. Eyitdi: Nefs ma’yûbdur, 6 bî-‘ayb Hâzretten nice dileyem? Eyitdi: Pes nesne dilemezsin, 7 yâ murâduñ nedür? didi. **Hâsbî su’âlî ‘ilmuhu bi-hâfî.** Hâlüm bildüğü 8 baña yiter didi. Hâk Te‘âlâ eyitdi: Çün aradan kamu vâsıfayı götürdi, 9 bizden ayruga iltifât kılmadı. Biz dağrı odı aña gülistân kılduk. 10 Beyt

*Bîçâre kes ki der gamet müird negüft
Esrâr-ı tû bâ-büzürg 11 ü bâ-ğred negüft*

Ser der kefen-i vefât pîçîd ü bireft
*12 Gamhâ-yı turâ bedân cihân bürd negüft*⁷³

Pes yâ Muhammed, sen ol şecere-i 13 mübârek nüzûlindensin ve ol şerîf hânedândansın. Ceddüñ 14 sünneti teslîm ve rızâdur. Anuñ sünnetini ihyâ kılup şabr eylegil ki 15 “**Hayru’l-veledi men ahyâ sünnete ebîhi.**”⁷⁴ İy habîbüm! Münkîrler senüñ 16 risâletüñe inkâr kıldılsa, mübârek hâtıruñ melûl olmasun. 17 Uş ben şanuklık virdüm ki sen haq peygambarsın. **Yâsîn 18 ve’l-Şur’ânî’l-ğakîm inneke le-mine’l-mürselîn ‘alâ şırâtin mustakîm.** 19 Fîhi ħamsetü aqvâlin . Bundan müfessirlerün beş ħavlı vardır.

[4a]

Yâsîn 1“Yâ” insân dimekdür. ‘Arabuñ ‘âdetidür ki her ħarf alurlar, anuñla 2 telaffuz kıılurlar. Yâsîn, yâ’dan yâ’yı aldı, insân’dan sin’i aldı, 3 murâd Muhammed Muştâfâ, şalla’llahu ‘aleyhi ve selem. Keennehu eydür: Yâ Muhammed! 4 Şur’ân-ı ħakîm ħaħkı-çün sen mürsellersensin, dimekdür. Bir ħavulda 5 Yâsîn Şur’ân adıdır, peygambaruñ nübüvvetine Şur’ân birle ħasem yâd eyledi, 6 ya’nî and içdi. Bir ħavulda “**İsmün min esmâi’l-lahi te’âlâ**”. Anuñ 7 adlarından bir adıdır. Tefsîr-i Sürâbâdîde eydür: Tañrı Te’âlâ’nuñ dört 8 biñ adı vardır. Biñi kendüden artuğ kimesne bilmez; biñ adın 9 firîstelerden artuğ kimse bilmez. Biñ adı Levĥu’l-maĥfûzdadur. 10 Üç yüz adı Tevrît’dedür; üç yüz adı Zebûr’dadur; üç 11 yüz adı İncîl’dedür. Yüz adı Şur’ân’dadur. Toğsan toğuz 12 adı eşkâredür; bir adı gizlüdür, ol ism-i a’zamdur. ħabarda 13 gelmişdür ki ħak Te’âlâ bin dürlü luğat yaratdı. Her luğatda bin 14 dürlü adı vardır. Allah Te’âlâ’nuñ bin kez bin adı ola. 15 Su’âl kılsalar ki pes bunca adlarla anı kim zikr idebilür? 16 Ĥâl bu ki emr eyledi ki “**Ve li’l-lâhi’l-esmâi’l-ğüsna fe’d’ûhu 17 bihâ**”.⁷⁵ Cevâb budur ki, üç nesne kıllarına müşkil idi, Allah 18 Te’âlâ âsân eyledi. Evvel oldur kim Allah Te’âlâ’nuñ ni’metleri 19 için şükr eylemek düşvâr idi. Zîrâ kim ni’metlerinüñ nihâyeti

⁷³ “Çaresiz kimse senin gamından öldü de derdini söylemedi. Sırlarını akıllılara ve büyüklere söylemedi. Baş kefenin içine sarılmış gitti; dertlerin de onunla birlikte dünyadan gitti.”

⁷⁴ “Evladın hayırlısı babasının sünnetini yaşatandır.”

⁷⁵ A’râf suresi, ayet 180, “En güzel isimler [yalnızca] Allah’a aittir. Öyleyse O’nu bu güzel isimlerle çağırın.”

[4b]

1 yokdur. Bende-i 'âciz kaçkı birisi-y-çün şükr kılaydı. Allah 2 Te'âlâ âsân kıldı, "el-hamdü lillahi" demek birle tamâm olur. İkinci 3 cemî'-i hâcetleri 'arz eylemek düşvâr idi. Allah Te'âlâ âsân kıldı 4 "Rabbenâ âtinâ fi'd-dünyâ **haseneten ve fi'l-âhirati haseneten ve kınâ 'azâbe'n-nâr**"⁷⁶ 5 âyeti birle tamâm olur. Her kim hâcet dilemekde bu âyeti 6 okısa kamu hâceti dilemiş olur. Üçüncü Allah Te'âlâ'yı cemî'-i 7 adlarla yâd kılmak müşkil idi. Allah Te'âlâ âsân kıldı Allah demek 8 birle tamâm olur. Her kim Allah diye, Allah Te'âlâ'nuñ cemî'-i adların 9 zıkr itmiş olur.⁷⁷

d) Mülk Suresi Tefsiri

Mustafa bin Muhammed'in yazdığı tefsirlerden biri de Mülk suresi tefsiridir. Eserin telif tarihi belli olmamakla birlikte, 14. yüzyılın ilk yarısında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.⁷⁸ Tefsir Orhan Bey hayatta iken oğulları Süleyman⁷⁹ ve Murat'a⁸⁰ ayrı ayrı takdim edildiği gibi, Murad Aslan'ın sağlığında oğlu İshak Bey'e⁸¹ ve Hızır bin Gölbeyi'ne⁸² de sunulmuştur. Ancak bu Hızır bin Gölbeyi'nin kimliği hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

Eserin mevcut nüshalarından birden çok kişiye takdim edildiği anlaşılmaktadır. Eserin farklı zamanlarda, ayrı ayrı kişilere sunulmuş olmasından dolayı, nüshalar arasında epeyce fark bulunmaktadır. Bu bakımdan nüshaların her birini ayrı bir eser gibi değerlendirmek gerekir. Tefsirin değişik kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır.⁸³

Müellif bu eserinde de diğer sure tefsirlerinde uyguladığı yöntemi uygulamıştır. Buna göre önce surenin faziletlerinden bahsetmekte, surenin

⁷⁶ Bakara suresi, ayet 201, "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver. ahirette de, ve bizi ateşin azabından koru."

⁷⁷ *Yâsin Tefsiri*, Milli Ktp., Yazmalar, nr. 703/1

⁷⁸ M. Esad Coşan, *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008, s. 69.

⁷⁹ *Tebareke Tefsiri*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler, nr. 7, vr. 1b.

⁸⁰ *Tebareke Tefsiri*, Millet Ktp., Şer'iyye, nr. 821, vr. 34a-82b.

⁸¹ *Mülk Suresi Tefsiri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı, nr. 3779, vr. 61b-125b; nr. 3794 (58 varak).

⁸² *Mülk Suresi Tefsiri*, Ankara İl Halk Ktp., Eski Eserler (Cebeci), nr. 329, vr. 1b.

⁸³ Mülk Suresi Tefsiri'nin nüshaları için bk. Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007, s. 7,8; İsmail Taş, *15. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, İÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2008, s.43-51.

fazileti hususunu çeşitli hadis ve başka rivayetlerle iyice aydınlattıktan sonra, surenin iniş sebebini de aynı şekilde açıklamakta, ardından da ayetlerin tefsirine geçmektedir.

İnsanları irşad maksadıyla kaleme alınması dolayısıyla, tefsirin içinde pek çok rivayet, ibret verici mesel, kıssa, hikmetli söz ve hikâye de yer almaktadır. Ayrıca verilen bilgiler çeşitli ayet ve hadisle teyit edilmiş, Farsça beyitlerle de zenginleştirilmiştir.

Tebareke Tefsiri üzerinde Kayahan Erimer doktora çalışması yapmıştır.⁸⁴ Ali Özcan (Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi nüshası [Nr. 13392, vr.30b-70b]), Ulaş Yıldız, (Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr. 3794, vr. 1b-39a]), Feryal Korkmaz (Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr.3779, vr. 29b-57a {1b-31a}]), Gamze Sönmez (Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr.3779, vr. 61b-124b {31b-61a}]), Hasan Şimşek de eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmışlardır.⁸⁵ Ayrıca Tebareke Tefsiri üzerinde bazı mezuniyet tezleri de hazırlanmıştır.⁸⁶

Örnek:

[64a] 10 Sûretü'l-mülki ve tüsemme'l-vâkıyetü ve'l-münciyyetü liennehâ 11 takiye ve tünciye kıriyehâ min 'azâbi'l-kabri. Buña Mülk sûresi dirler ve Vâkıye sûresi 12 dirler. Vâkıye demek "saklayıcı" demek olur, ve Münciye sûresi dirler. Münciye "kurtarıcı" 13 demek olur. Niçün böyle dirler? Anuñ-çün ki okıyıcısını gür 'azâbından kırtarısar [64b] 1 ve bekleyiser. Bir niceler Mekke'de indi dirler; bir niceler Medîne'de indi dirler. Âyetleri otuzdur, 2 ve kelimeleri üç yüz otuzdur ve harfleri biñ sekiz yüzdür. Ve bularuñ 3 sağışında sırlar vardur. İnşâ'allah zıkr eyleyevüz. Kâle Rasûlullah, 'aleyhi's-selâm, 4 inne sûreten min kitâbi'l-lahi te'âlâ mâ hiye illâ şelâşüne âyeten şefe'at li-

⁸⁴ Kayahan Erimer, *Tebareke Tefsiri: Metin, İnceleme, Dizin*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi, Ankara 1976.

⁸⁵ Ali Özcan, *Tebareke Tefsiri (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, yüksek lisans tezi, Ankara 1987; Ulaş Yıldız, *Muhammet Oğlu Mustafa'nın XIV. Yüzyılda Yazdığı Çağdaş Tefsirin Dil Yorumu*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2004; Feryal Korkmaz, *Mülk Suresi Tefsiri, Giriş-Gramer-Metin-Dizin*, İstanbul 2000; Gamze Sönmez, *XIV. Yüzyılda Yazılmış Mülk Suresi Çevirisi Üzerine Dil İncelemesi (varak no: 31b-61a)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2006; Hasan Şimşek, *Tefsiri Sûretü'l-Mülk (İnceleme-Metin-Dizin)*, Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, Sivas 2006.

⁸⁶ Gülden Sağol, "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (İstanbul 1997), s. 379-396.

raculin 5 yevme'l-қыâmeti ve aḥrecethu mine'n-nâri ve edḥalethu'l-cennete, şadaḳa Rasûlullah. 6 Rasûlullah ḫazıratı, 'aleyhi's-selâm, buyurur ki: Bir sûre vardur Tañrı kitâbında 7 ve ol otuz âyetdür. Qıyâmet güninde şefâ'at kıılır, anı oқыyanı 8 şamudan qurtarur, uçmağa givürür.

Câbir, rağıya'l-lahu 'anhu, rivâyet eyler Rasûl 9 ḫazıratından, 'aleyhi's-selâm. İnn Rasûle'llahi , 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenâmü hattâ yeḳrae 10 elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke'illezî bi yedihi'l-mülk. Ya'nî Rasûl ḫazıratı, 'aleyhi's-selâm, gice 11 uyumazdı elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke oқыmayınca. Ve 'Abdullah daḫı rivâyet kıılır Rasûlden, 12 'aleyhi's-selâm, buyurdı: Qaçan Tebâreke oқыyan qulı gûr menziline qosalar, Tebâreke'nüñ 13 on âyeti başından yaña, on âyeti göğsinden yaña, on âyeti ayağından yaña [65a] 1 duralar, münkir ve nekîr her qankı taraftan gelürse cevâb virüp meni' 2 ideler. Eyideler, bunuñ-ıla işiñüz yoḳdur, bu, dünyâda Tebâreke oқыyıcı-dı. Ve daḫı 3 Peyğambar, 'aleyhi's-selâm, buyurur kim men qara'e sûrete'l-mülki fe keennemâ aḫyâ leylete'l-qadri. 4 Ya'nî kim ki Tebâreke sûresin oқыsa, qadir gicesini diri dutmuşça şevâb 5 bula. Ve daḫı Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidiğünñ sebebi oldur ki, çün qul 6 hüvallahü aḫad sûresi indi, Mekke kâfirleri Peyğambar qatına geldiler, eyitdiler: 7 Yâ Muḫammed! Eydürsin ki Tañrı birdür. Bu bir nice irişür dükeline yaratmağa, ve rızqın 8 virmege ve öldürüp dirgürmege, ve kimi qul kimi pâzişâh ve kimi yoḳsul kimi bay 9 kıılmağa? Bizüm ki üç yüz otuz tañrımız var, bu dükeline irişmez, didiler. Pes Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidi. (Tebâreke Tefsiri, Edebiyat Fak. Seminer Ktp. Nr. 3779)

Mustafa bin Muhammed'in mensur Mülk suresi tefsirini görüp okuyan ve eseri çok beğenen Hatiboḫlu Muhammed,⁸⁷ eseri *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla nazma aktarmıştır. 814 (1414) yılında nazm edilen eser 3901 beyitten ibarettir. Nazma aktardığı esere *Letâyifnâme* adını veren Hatiboḫlu, esere herhangi bir ilave yapmayıp, yalnızca eseri nazma aktarmakla yetinmiştir. Ancak eserin baş tarafına giriş mahiyetinde tevhid, münacaat, nat, dört halife medhiyesi ve sebab-i tercüme kısımlarından ibaret olan bir bölüm eklemiştir.

Müellif eserin nazma çekiliş tarihini, mensur tefsirin aslını aynen muhafaza ettiğini şu beyitlerle ifade etmektedir.

⁸⁷ Hatiboḫlu Muhammed'in hayatı ve eserleri için bk. M. Esad Coşan, *Hatiboḫlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008.

Nazm kıldum hep kamu ucdan uca
Okıyanlar göreler kim hâl nice

Hem Letâıfınâme virdüm buña ad
Bağladum şol niyyete berk i' tıkkâd (Vr. 6a)

Pes sekiz yüz on yidi yıldur tamâm
Hem rebûlevvel evsat ve's-selâm

Bu sözüñ aşlı tamâm iy bahtulu
Neşr-iken okındı manzûm iy ulu

Lîki ma' nîde tağayyür olmadı
Ne ki var neşrinde nesne kalmadı (Vr.123b)

Hatiboğlu eseri kimden tercüme ettiğini, yani mensur nüshanın müellifini de şu beyitlerde açıklamaktadır.

Kimdür ol medh ittigün ol şehriyâr
İlm-ile meşhûr ü bellü âşikâr

Qâdıyülkuddât-ı şehri Lâzikî
Hüküm içinde saklar idi yazuğı

Muşlihuddin Muhammeddür hemân
Tayyibe' llahu şerâ[hu]dur emân (Vr. 6a)

Letâıfınâme'nin tek nüshası bilinmektedir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3326). Bu nüsha Cezayirli Yusuf b. Muhammed tarafından 1245'te rik'âa bir hatla istinsah edilmiş olup 124 varaktan ibarettir. *Letâıfınâme* üzerinde doktora çalışması yapan Veysi Sevinçli, eseri tıpkıbasım ve sözlüğüyle birlikte yayımlamıştır (*Hatiboğlu, Letâıfınâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007).

İki eser arasında bir karşılaştırma imkânını ortaya koymak üzere, Mustafa b. Muhammed'in Mülk suresi tefsirinden yukarıya aldığımız kısmın, *Letâyifnâme*'deki karşılığını aşağıda veriyoruz:

سورة الملك و تسمى الواقية و المنجية لانها تقي و تنجي قارئها من عذاب القبر⁸⁸

Diñle imdi bir habar yine i yâr

Ġaflet uykusından özüñi uyar

Bir sûre eydem Kelâmu'llahdan

Devlet ire kim oğur Allah'dan

Sûretü'l-Mülk eydür aña ulular

Sûretü'l-Vâkıyye dir bahtlular

Sûretü'l-Münciyye dirler hem i yâr

Ma' lûm olmışdur o bellü âşikâr

Bu kamu mañlûğ kırklar yidiler

Sûretü'l-Mülk anuñ-ıçun didiler

Bildürür mülki kimüñ elindedür

Zâhir ü meşhûr ider kim kimdedür

Vâkıyâ anuñ içün dirler buña

Oğuyucısını uğratmaz buña

Gûr 'azâbından emîn ider anı

Ġurtılır her kim oğursa Ġur'anı

⁸⁸ Mülk sûresi vâkıyye (koruyan) ve münciyye (kurtaran) olarak isimlendirildi. Çünkü o okuyanı kabir azabından korur ve kurtarır.

Münciye didükleri oldur i yâr
Oğuyucısını bellü âşikâr
Kurtarur şamu odından cânını
Şağlar-ı mış dînini îmânını
Mekke'de indi didi bir niçeler
Böyle zikr itmiş zamîri ancalar
Bir niçeler şöyle kılmışlar temîz
Kim Medîne'de inüpdür iy 'azîz
Hem hisâbında otuz âyet-durur
Okusañ müzdi inen gâyet-durur
Üç yüz otuz kelime üzre müdâm
Biñ sekiz yüz harf-iledür ve's-selâm

13b **Fî beyân-ı şevbihâ**

İşit evvelki şevâbın kim senüñ
Sevine râhat ola cân u tenüñ
Göñlüñe hağdan ire zevk u şafâ
İşit imdi ne buyurur Muştafâ

⁸⁹ قوله عليه الصلاة والسلام: "ان سورة من
كتاب الله تعالى ما هي إلا ثلاثون آية شفعت لرجل
يوم القيامة، فأخرجته من النار وأدخلته الجنة"
Bu hadîşüñ ma' nisi nedür işit
Hükmi ile hoş 'amel kı lup iş it

⁸⁹ Peyğamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: Allah'ın kitabında otuz ayetten meydana gelen bir sure vardır. Kişiye Kıyamet gününde şefaet eder ve cehennemden çıkarır, cennete sokar.

Şöyle buyurmuş hadîsi ol Resûl
 Buyruğı hükmi uşûl-ender-uşûl
 Didi kim bir sûre var Kur'andadır
 Ne kim isterler ise var andadır
 Degül illâ ol otuz âyet-durur
 Oğuyana menfa'at gâyet-durur
 Hem kim anı dâ'im oğursa i yâr
 Çün kıyâmet günü ola âşikâr
 Ol şefâ'at kıla hağ aña kıoya
 Tamudan çıkara uçmağ kıoya
 Nite kim Câbir rivâyet eyledi
 Bu hadîsi ol Resûlden söyledi
 Ben işitdüm didi Peyğambardan ol
 Bu hadîsi andan itmişem kıabûl

90
 إن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم كان لا
 ينام حتى يقرأ ألم تنزىل وتبارك الذى بيده الملك

Bunı her gıce uyumazdı Resûl
 Tâ oğumayınca kim ol pâk-uşûl
 Bir *Elif lâm mîm tenzîl* sûresin
 Hem ikincisi *Tebârek* sûresin

14a Yine 'Abdullah rivâyet eyledi

⁹⁰ Peyâamber (s.a.v.) Elif-lâm-mîm tenzil ve Mülk sûrelerini okumadan uyumazdı .

Kim Resûlullah bu sözi söyledi

Kim Tebârek okuyan kulı i yâr
Her kaçan gûr menziline koyalar

Pes Tebârekenüñ ilk on âyeti
Tura başından yaña muhkem katı
Onı göksinden yaña tura i yâr
Ayağında hem onı kıla qarâr

Her nereden gelse Münkîr ü Nekir
Men' ider bunlar cevâbını okur

Eydeler yoqdur bunuñla kflîñüz
Bu Tebârek okur idi biliñüz

Dağı Peyğambar buyurdu iy ' azîz
Kıldı bu sözüñ zamîrini temîz

⁹¹ قال النبي صلى الله على وسلم من قرأ سورة الملك فكأنما أحيى ليلة القدر

Ya' ni kim Mülk sûresin kim okuya
İblisüñ gözlerine mıñ tokıya

Kim bilürse ol gicenüñ qadrini
Didi tutmuşdur giceler qadrini

Der beyân-ı sebab-i nüzûl-i sûretü'l-mülk

İşit imdi sen nüzûline sebab
Ne idi bu sûre inmekde sebab

⁹¹ Peyğamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: Mülk sûresini okuyan Kadir gecesini ihya etmiş gibi olur.

Çünkü Hağ virbidi İhlâş sûresin
Ya' ni küffârâna sille urasın

Mekke'nün küffârları Peyğambara
Geldiler dil ile uralar bere

Didiler ki Tangrı birdür dirsın
Guşşasın bunuñ ne resme yirsın

Pes bu bir Tangrı nicesi irişür
Halkı yaratmağa nice ırışur

Yâ bu rızqın virmege nice ider
Öldürüp diriltmeği hod kim añar

14b Kimisin bay kimi yoğsul kıılmağa
Kimi sulţân kimisin kul kıılmağa

Nice irişür buları kıılmağa
Her birisinün murâdın bulmağa

Didiler otuz dağı hem üç yüz
Var-durur bu deñlü bizüm Tañrımız

Bu dükelinün irişdüklerine
Şıdķımız yoğ and içdüklerine

Bu senün bir Tañrıñuñ ne güci var
Kim kıatında bunca halk anuñ şıgar

Nice irişür buları görmege
Kime rızq virüp kimi öldürmege

Uşbu resme herze çok söylediler

Bize imdi tîz habar vir didiler

Cebrâ'ile geldi Allah'dan nidâ

Kim ilet Mülk sûresin Muḥammed'e

Geldi Cebrâ'il getürdi ḥaḳ sözün

Anda ol kâfirlerüñ döğdi yüzün⁹²

e) Amme Cüzü Tefsiri

Mustafa b. Muhammed'in yazmış olduğu tefsirlerden biri de Amme Cüzü tefsiridir. Tefsirin tercüme tarihi belli değildir, ancak eserin Gelibolu Fatihî Süleyman Paşa (ö. 1357) için meydana getirildiği göz önüne alınırsa, tefsirin XIV. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında ortaya konduğu söylenebilir.

Müellif bu eserini de, öteki tefsirlerinde olduğu gibi, rivayet metodu ile meydana getirmiştir. Burada da önce surelerin faziletleri, sora nüzul sebepleri belirtilmiş, ardından da ayetlerin tercümelerine geçilmiştir. Önce ayetin cümle hâlinde tercümesi verilmiş, bazen konuyla ilgili başka ayetlere başvurulduğu gibi, öteki müfessirlerin görüşlerinden örnekler verilmiş, durumla ilgili çeşitli hikâyelerden ve öğüt verici sözlerden de yararlanılmıştır.

Mustafa b. Muhammed'in Amme Cüzü tefsirinin iki nüshası bilinmektedir. Bunlardan biri Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığında (nr. 3779) yer almaktadır. Bu yazma içerisinde Yasin Tefsiri (2 adet), Tebareke tefsiri (2 adet), Amme cüzü tefsiri ve Fatihâ tefsiri ile bir arada bulunmaktadır. Amme Cüzü tefsiri, 192 varaktan oluşan yazmanın 111b-181a yaprakları arasında kayıtlıdır. Bu nüsha üzerinde Özcan Tabaklar ile Ulya Nisar yüksek lisans çalışması yapmışlardır.⁹³

Amme cüzü tefsirinin bir nüshası da Yapı Kredi Sermet Çiftler Araştırma Kütüphanesinde (nr. 873) bulunmaktadır. Amme cüzü tefsiri 260 varaktan ibaret olan yazmanın 105b-255a varakları arasında yer almaktadır. Yazmanın baş kısmında ise Mülk suresi tefsiri bulunmaktadır. Amme cüzü tefsirinde Tekâsür

⁹² Veysi Sevinçli, *Hatiboğlu, Letâiyîñâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007, s. 162-165.

⁹³ Özcan Tabaklar, *Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 111b-121a ile 143a-154b)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul 1987; Ulya Nisar, *Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 121b-143a)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.

sureleri dışındaki bütün sureler mevcuttur. Edebiyat Fakültesindeki nüsha ile bu nüsha birbirinden epeyce farklıdır. Yazmalar iki ayrı tercüme niteliği taşımaktadır. Nitekim Sermet Çiftler nüshasını neşreden Hatice Tören,⁹⁴ Özcan Tabaklar ile Ulya Nisar'ın üzerinde çalıştıkları Edebiyat Fakültesi Seminer Kitaplığındaki nüsha ile kendi neşrettiği nüshanın farklı eserlere ait olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵

Aşağıda aynı surenin her iki nüshadaki şekilleri verilmiştir.

Örnek:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

[el-Hümeze Süresi]

(11) Ol vaktin kim halk peygamber hazretinün ve mü'minlerin (12) gaybetin söylediler ve 'aybların şaydılar. Andan bu (13) sûre indi: **وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ** [242a] (1) Veyl bir kavılda katılıktır 'azâb içinde, dahı bir (2) kavılda Veyl bir deredür, anuñ derinliği yitmiş yıllık (3) yoldur. Ol dere her kişi kim biregününün 'aybın yüzine (4) söyledi anuñ-çündür. **لُمَزَةٍ** Ol kişidir kim biregününün (5) 'aybın ardına söyleye. Ol veyl bu iki kişi-çündür. (6) El-ma'nâ: Ol iki kişi-kim müslimânların 'ırzın (7) yıka dahı neseblerine 'ayb eyleye veylün ol kişiyedir. (8) Bunda mü'enneş degüldür, mubâliğa içündür. **الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ** (9) Ey ol kişi kim gaybet söyleye, (10) dahı mâl cem' eyleye, dahı şaya, eyde: Ben işbu (11) işi işleyem diye. **يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ** (12) Ey zann eyleye işbu mâl beni ebed kıılır dünyâda diye, (13) dahı ol beni kıurtarur ölümden diye. **كَلالين** [242b] (1) Öyle degüldür, buyurduq ki sen zann itdügün gibi ola. (2) Sen eydürsin ki mâl beni ebed kıılır dırsin dünyâda. (3) Bel kim seni 'ilm ü şalâh ebed kıılır **لِيُنَبِّذَنَّ** cevâb (4) kâsemdür ve hüve maḥzûfün. Ey vallahî ol Tañrı ḥaḥkı (5) kim bırağulur şamuya ol kişi kim mâl cem' eyley (6) Tañrı ḥaḥkını yirine getürmez. **الْحَطْمَةَ** (7) bir od adıdır şamuda, bunda tekrâr kııldı, eyitdi. (8) **وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَطْمَةُ** (9) Ululığından ötrü (10) **الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْفَأفِدَةِ** (10) ol bir Tañrının odıdır ki yandırılmışdır ve ivicidür (11) ol od yaḥmaḥlığa, yimeklige etleri ve yaḥcıdır cigerleri. (12) Andan ḥatı 'azâb olmaya anuñ-çün kim fikr yiridür (13) dahı endâmların

⁹⁴ Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin*, İstanbul 2007

⁹⁵ Hatice Tören, a.g.e., I, s.8.

pâdişâhı durur, bunuñ ‘azâbı katıdır. [243a] (1) *إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوَصَّدَةٌ* Ey bu od a‘zâlar üzre (2) mu‘allağdur. *عَمْدٍ مُّمدَّدةٍ* Ey bunlar çekinesi durur. (3) İbn Abbâs r.‘a. eydür: Bir ‘amûd içine (4) çekerler boyunlarından zincirler ola, bağlana, bularuñ (5) üzre katı‘azâb ola.⁹⁶

[165a]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

8 *وَيَلَّ لِكُلِّ* Bu sûre Mekke’de indi. Âyetleri tokuz ve kelimeleri otuz üç ve harfleri yüz otuz 9 üç-dürür. Übeyy bin Ka‘b eydür, Resûl, ‘aleyhisselâm, eyitdi: Her kişi kim bu sûreyi okısa Muhammed yâranların 10 düşmen dutanlar sağışınca on şevâb vire. Kavluhu Ta‘âlâ *لِكُلِّ هُمْزَةٍ لَمْزَةٍ* 11 Veylün dere-dürür tamu içinde katı ‘azâblu. Anuñ ‘azâbından tamu günde yetmiş kez zârı 12 kıılır, Hağ Ta‘âlâya yalvarur. *لِكُلِّ هُمْزَةٍ* Kamu kişiler yüzine ‘ayıb kıılanlara. Lümeze, kişiler ardında 13 gaybet kıılanlara, Dağı bir niceler eydür: Hümeze kişiler tudakların egüp yoblayanlardur. *لَمْزَةٍ* [165b] 1 kimseye dilin çeyneyü belteklenenlerdür. *الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ* Dağı ol kişiler kim dirler 2 mâlı bir yire sayalar anı *يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ* Eyle şanurlar kim ol mâl bunları ebedî 3 koya, ölümünden kıurtara. Ahledehu mâzî-durur. *كَلَّا* Hağkâ eyle degül kim bular sandılar. *لِيُبَيِّنَ فِي الْخَطْمَةِ* 4 Çâresüz birağalar anı zebâniler kıyâmetde Hıtaame adlu tamuya, ikinci tamu adı 5 Hıtaamedür. *وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْخَطْمَةُ* Ve sen ne bilürsin yâ Muhammed ne-dürür ol Hıtaame ‘azabı? 6 *تَارُ اللّٰهُ الْمَوْفِدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ* 6 Ol od bularuñ üzre 8 katı ola, muhkem kapusu bağlu ola, içine hergiz yil girmeye, ıssısı taşra çıkmaya. *عَمْدٍ مُّمدَّدةٍ* 9 tamu içindeki direkler oddan-durur, ortası oddan-durur, altı oddan-durur. Ve bihi’l-‘avn.⁹⁷

Mustafa bin Muhammed’in Amme cüzü tefsirinden başka Eski Anadolu Türkçesi döneminde Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ tarafından meydana getirilmiş bir Amme cüzü tefsiri daha bulunmaktadır. Bu tefsirin 1053 yılı 12 Rebûlevvelinde Mahmud b. İbrâhim eliyle yazılmış bir nüshası Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı nadir eserler bölümünde kayıtlıdır (nr. N 2495-188).

⁹⁶ Hatice Tören, a.g.e., I, s.198-199.

⁹⁷ *Amme Cüzü Tefsiri*, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığında nr. 3779, vr.165a-165b.

352 varaklık yazmanın içinde Amme cüzünden başka Yasin tefsiri ve bazı hikâyeler mevcuttur. Her sayfaya harekeli bir nesihle 15 satır hâlinde isinsah edilmiş olan yazmanın 1b-270b arasında Amme cüzü tefsiri, 287a-339b arasında Yasin tefsiri, diğer kısımlarda da başka hikâyeler yer almaktadır. Dil bakımından 14. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Bu tefsir de rivayet metoduna göre oluşturulmuş bir tefsirdir. Burada da tefsire başlamadan önce surenin faziletinden bahsedilmekte, bununla ilgili çeşitli rivayetler anılmaktadır. Sonra tefsir edilecek surenin nüzul sebebi belirtilerek tefsire geçilmektedir. Sureler ayet ayet açıklanmakta, bu açıklamalar esnasında başka müfessirlerden nakillere yer verildiği gibi, konuyla ilgili ibret verici hikâyeler de anlatılmaktadır. Bu arada, anlamı desteklemek için yer yer Farsça şiirler de zikredilmektedir.

Tefsirin eksik bir nüshası Konya'da Mevlana Müzesi Kütüphanesinde (nr. 2270) bulunmaktadır. Bu nüsha üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Ahmet Doğu,⁹⁸ nüshanın başının ve sonunun eksik olması dolayısıyla eserin kime ait olduğunu belirleyememiştir. Bu yüzden nüshayı müellifi meçhul bir nüsha olarak değerlendirmiştir.

Örnek:

[1b]

2 Şükr ü sipâs ve hamd-ü bî-қыâs ol pâdişâhlar pâdişâhına kim 3 bize îmân rûzi kıldı ma'rifet birle, ve bizi şakladı küfr ve dâlâlet 4 yolından 'inâyet birle. Ve şalavât ol peygamberlar serveri ve 'âlem 5 fahrı Muhammed Muştafa üzerine olsun kim haqqıñ rahmetine ulaştırısar 6 bizi şefâ' atı-la, ve anuñ âli ve aşşâbı üzerine olsun kim anlaruñla 7 İslâm mü'eyyed oldı. Ve bundan şöñra bu za'if ve nañif, günâhlu 8 kul kim Üveys bin Hâce 'Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâdur, 9 gördüm kim miqaddimler her biri bir yâdigâr komışlar, anuñ sebebiyle 10 dâyim añılurlar. Bu za'if dañı bir Türkî 'Amme tefsîrin düzem ki 11 cân deger ola. Ve okuyanlara ve diñleyenlere fâ'ide ve 'azîm şevâb 12 hâşıl ola. Ve bu kitâbı düzeni ve yazanı du'âdan unutmayalar kim 13 anuñ mütâli'asından hidâyet ve kerâmet bulalar inşâ'allahu ta'âlâ.

⁹⁸ Ahmet Doğu, *Amme Tefsiri, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yüksek lisans tezi, Konya 1989.

[3a]

13 Bismi'llâhi'r-aḥmâni'r-raḥîm

14 Ya'nî başladum Tañrı adıyla kim ol Tañrı raḥmân ı raḥîmdür. 15 Pes raḥmân-ıla raḥîmüñ arasında 'umûm ve ḥuşûş vardır. [3b] 1 Ya'nî raḥmân dimegüñ ma'nisi rızık virici demek olur. Raḥîm 2 ma'nisi raḥmet idici demek olur. Pes raḥmân lafz-ı 'âmdur, 3 ya'nî on sekiz biñ 'âlem halkına rızık viricidür, mü'minlerde 4 ve kâfirlerde ve ḥayvânlarda, eger yerde ve eger havâda ve eger katı 5 taş içinde olsun, mecmû'ına rızık andan deger. Ammâ 6 raḥîm lafz-ı ḥâşdur, mü'minler içündür. Âḥirtte mü'minler üzerine 7 raḥmet dökiserdür ve kâfirler ol raḥmetden maḥrûm kalısar- 8 lardur. Nite kim ḥadîşde gelüp-dürür. Resûl ḥazreti ayıttı: 9 Ḥaḳ Ta'âlânüñ yüz dürlü raḥmeti vardır; ol yüz 10 raḥmetinden birisini on sekiz biñ 'âlem halkına üleşdür- 11 di, tâ kim ḥayvâncuklar dilcügezlerini emzürerken aya- 12 cuḳların ḳaldurup südüm geñezlig-ile varsun di- 13 dükleri ol bir raḥmet sebebendendür. Ol yüz raḥmetüñ 14 ḫoksan ḫokuzın âḫirete şaḳladı tâ kim mecmû'ın mü'minlere 15 rûzi ḳıla, kâfir andan bî-naşib ve maḥrûm ḳalalar.

[4a]

1 'Amme yetesâ'elüne 'ani'n-nebe'i'l-'azîmi'l-lezî hüm fihi 2 muḫtelifün. Bu sürenüñ sebeb-i nüzûli oldur kim Mekke müşrikleri 3 bir niçesi dartışdılar ve savaşıdılar ve söylediler. Ḳıyâmet ḳopasına 4 inanmadılar ve Ḳur'âna i'timâd itmediler. Muḫammed işinde kim ḫaḳ mıdur 5 ya degil midür diyü ve şaḫâbeleri maşḫaraya dutarlar idi. Ḥaḳ 6 Ta'âlâ bu âyeti vir[ibi]di kim 'Amme yetesâ'elüne Ne nesneden 7 şorışurlar ve dartışurlar işbu müşrikler? 'ani'n-nebe'i'l- 8 'azîmi Ya'nî ulu ḫaberden dartışurlar. Mücâhid ayıttı: 9 Ulu ḫaber didügi Ḳur'ândur. Bunuñ delîli işbu âyettür 10 ḳul hüve nebe'ün 'azîmdür. Ḳatâde ayıttı: Ol ḫaber didügi 11 gûrdan ḳopmaḳlığıdır. Nite kim ayıttı ellezî hüm fihi muḫtelifün 12 Ya'nî bular gûrdan ḳopmaḳlıḳda dartışurlar ve daḫı Ḳur'ân 13 ḫaḳ mıdur ya degil midür diyü dartışurlar. Pes ol kâfirlerüñ 14 ba'zısı inandı ve ba'zısı inanmadı. Pes gûyâ ki Ḥaḳ 15 Ta'âlâ eydür: İy benüm 'Amme süresin oḳuyan ḳullarum!

[4b]

1 Ben sizden ḫoşnûdvam ve size de anca nesnelere bağışlayam 2 kim siz de benden ḫoşnûd olasız. ḤİKÂYET Serîr-i 3 Sekiñnüñ bir şâlih oḳlu var-ıdı, zâhidlerden idi. 4 Yiğidliğinde dünyâdan gitdi. Atası gendü eliyle yudı 5 ve namâzın ḳıldı ve ḫaḳḳına ḳodı. Çün gice oldı, gördi, 6 oḳlanuḳı nûrdan tâc başında ve egninde yetmiş kat 7 ḫulle bir burâḳa binmiş, feriştehler şaḳında

şolında uçmağ 8 bağçaları içinde eşerler. Serîr eydür: İlerü vardum, oğluma 9 selâm virdüm, almadı. Ben ayıttum: İy gözüm nûrı ve gönülüm 10 sürûrı, niçün atañuñ selâmın almazsın? İy ata, dünyâda 11 selâm almağ şevâbdur; biz dünyâdan gittük, şevâb kazanmağdan 12 kalduğ. Âhîret, ‘amelleriñ cezâsın bulacağ yirdür, şevâb kazana- 13 cağ yer degildür, anuñ-çün selâmuñı almadım. Andan ben ayıttum: 14 İy oğul, Hâk Ta‘âlâ saña ne eyledi? Ayıttı kim cancuğazum 15 girü gögdeme virdi. Çün gözlerüm açdum gendüzüm şol

[5a]

1 hâl içinde gördüm, inileyüp zârlıq kıldum, gözlerümi girü 2 yumdum, çün girü açdum, başumı bir hoş çoqulı yirde gördüm. 3 Ve bir laıff yüzlü, gökçek nurlu, şirîn sözlü yigidüñ 4 dizi üzerinde gördüm ve anuñ çoqusından cânum râhat 5 oldı. Andan ben ayıttum: İy yigit, ne hoş çoquñ var, 6 ne gökçek nûruñ ve ne kişisin baña eyit, didüm. Kamular 7 beni terk idüp yüz döndürdükleri vaqt sen baña yâr 8 ve yoldaş olduñ ve mûnis olduñ, didüm. Andan 9 ol yigit eydür: Ben ‘Amme sûresinüñ şevâbıvan kim 10 dünyâda beni oğur-ıduñ, ben de saña kıyâmete degin mû- 11 nisven. Andan Serîr ayıttı: Oğlum baña ayıttı, iy baba, 12 zinhâr ‘Amme sûresine becid olğıl. Mü‘minlere eyü 13 yârdur ve gûr içinde yâr ve gamgüsârdur, didi. 14 Ve bu müşrikler bir niçeleri eydürlerdi kim bunca yıldan 15 berü ölmüş ve çürümüş atalarumuz, analarumuz ve dede-

[5b]

1 lerümüz girü kopası mıdur? Niçeden berü ölmüşler ve toprak 2 olmuşlardur dirler-idi. Ve bir niçeler inanurlar idi. 3 Lâkin kıyâmet kopacağın ne vaqt olur bilmezler idi. 4 Pes Hâk Ta‘âlâ bu âyeti viribidi. Ya‘nî neden şorarlardı? 5 Ya‘nî ol haberden şorişurlardı, kıyâmet haberinden kim 6 kamu haberden uludur. Hâk Ta‘âlâ anuñ-içün ‘ani‘n-nebe‘i‘l- 7 ‘azîm didi.⁹⁹

Yukarıda anılanların dışında Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesinde (nr. 562) Muhammed bin Abdullah tarafından yazılmış bir Amme cüzü tefsiri daha vardır. Ancak eserin dil özelliklerinden Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonraki döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Eser üzerinde Necati Gül, yüksek lisans çalışması yapmıştı.¹⁰⁰

⁹⁹ Üveys bin Hâce ‘Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâ, *Amme Cüzü Tefsiri*, Edebiyat Fakültesi Genel Kıtaplığı, Nadir Eserler, nr. N 2495-188.

¹⁰⁰ Necati Gül, *Amme Tefsiri, İnceleme-Metin*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans tezi, Samsun 1995.

Sure tefsirleri arasında anılması gereken bir tefsir de Ahmed-i Dâî'nin *Vesîleti'l-mülûk li-ehli's-sülûk* adlı eseridir. Ayetü'l-kürsî tefsiri olan eserin kime sunulduğu belli değildir. Müellif eserini meydana getirirken onu sadedce bir tercüme olarak bırakmayıp birçok tasarruflarda bulunmuştur. Esere yer yer hadisler, enbiya ve evliya kıssaları, konuyla ilgili çeşitli hikâyeler serpiştirerek, aralara Farsça Arapça beyitler, Türkçe manzum parçalar yerleştirerek onu daha canlı ve akıcı bir hâle getirmiştir. Eserin İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde bir nüshası bulunmaktadır.¹⁰¹

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yapılan tercüme oldukça sade bir üslupla meydana getirilmişlerdir. Bu tercüme faaliyeti ile Türkçeye çeşitli bilim dallarına ait pek çok terimin girmesini sağlamıştır. Bu bakımdan tercüme Türk dili tarihi bakımından değeri oldukça fazladır.

Meydana getirilen bu tercüme Kur'an tercümelerinin ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Bunlar ya kelime kelime yapılan "satır-arası" tercüme, ya da geniş ve açıklamalı tefsir şeklinde ortaya konmaktadır. Satır-arası tercümelerde her Arapça kelimeye bir Türkçe karşılık bulma gayreti güdüldüğünden, dilin türetme ve birleştirme imkânlarından geniş ölçüde yararlanıldığı görülmektedir. Bu yolla dilin söz dağarcığına pek çok yeni söz katılmakta, dilin kelime hazinesi zenginleşmektedir. Böylece pek çok yabancı kelime türetme yoluyla karşılanmaktadır. Ne var ki bu tercümelerde dilin sentaksı Arapçanın etkisi altında kalmaktadır.

Açıklamalı tercüme ve tefsirlerde ise, kaynak dildeki okuyucuya verilmek istenen bilgi iyice özümseyip sindirildikten sonra, bu bilgiler tercüme edilen dilin sentaksına uygun biçimde verilmeye çalışıldığından, bu tercümelerde dilin cümle yapısında önemli akıcılık sağlandığı gözlenmektedir. Ayrıca bu tefsirlerde konuyla ilgili pek çok bilgiye de yer verilerek, okuyucu her yönüyle aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

¹⁰¹ İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s.188-191.

BİBLİYOGRAFYA

- AKÇAY, Yusuf, *Mustafa bin Muhammed'in İhlas Suresi Tefsiri*, giriş-inceleme-metin- ekler dizini- sözlük-tıpkıbasım, (basılmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005.
- ATA, Aysu *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları: 854, Ankara 2004.
- ATEŞ, Ahmed "Hicrî VII-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/ 2 (1945), s. 94-135.
- AYDAR, Hidayet, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1993.
- BLOCHET, E., *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Tome I, Paris 1932, suppl. Turc. 62.
- BOROVKOV, A. K., *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.
- BULUÇ, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 5-12.
- BULUÇ, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", *TM*, XV (1968), s. 247-257.
- BULUÇ, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *TDED*, XIII (1963), s. 139-142.
- COŞAN, M. Esad, *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008.
- CUMBUR, Müjgan, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara 1962, s.123.
- DANKOFF, Robert, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Journal of Turkish Studies*, 5, 1981 (1983), s.41.
- DEMİR, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevvcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.
- DEMİR, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, Kuruluştan XI/ XVI. Asrın Sonuna Kadar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, doktora tezi. İstanbul 1994.
- DEVELİ, Hayati, "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni, Fatıha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar*, 6 (İstanbul 1998), s. 63-81.
- ECKMANN, Janos, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelei", *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 15-24.
- ECKMANN, Janos, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest 1976.
- ERDEM, Tahir, "XIV. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır b. Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, c. IV, sy. 27, s. 1519.

- ERDOĞAN, Abdulkadir, "Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, c.I (Ankara 1938), s. 47.
- ERKAN, Mustafa, "Behcetü'l-hadâik", *DİA*, V, 347.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII: Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, Yunus Emre, *Risâletü'n-nushiyye ve Divan*, İstanbul 1965.
- GÜDER, Nurcan Öznal, *Kastamonulu Şâzî Dâsitân-ı Maktel- i Hüseyin, İnceleme, Metin, Sözlük* (doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1997.
- HAMİDULLAH, Muhammed, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümelere", *TM XIV* (İstanbul 1965), s. 65-80.
- İNAN, Abdulkadir, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961.
- İNAN, Abdulkadir, "Kur'anın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten 1960*, Ankara 1960, s.90.
- İNAN, Abdülkadir, "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", *Türk Dili*, 1/7 (Nisan 1952), s. 19-22, 1/9 (Haziran 1952), s. 14-16.
- İNAN, Abdülkadir, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", *Türk Dili*, 1/6 (Mart 1952), s.12-15.
- İNAN, Abdülkadir, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY-Belleten 1962*, Ankara 1963, s. 61-62.
- KARAL, Enver Ziya, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1978, s. 22,23.
- KORKMAZ, Zeynep, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten 1972*, s. 17-34.
- KORKMAZ, Zeynep, *Sadriiddin Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I, Ankara 1995.
- KÖK, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980.
- KÖPRÜLÜ, Fuat *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1994, s. 105.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Gazneliler Devrinde Türk Şiiri", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (1929) s. 81-83.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", *TM*, II (1926), s.1-323.

- MAHMUDOV, Kazakbay, *Türkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Taşkent Devlet Şarksinaslik İnstitutı, Taşkent 2000, s.12-28.
- MANSUROĞLU, Mecdut, *Ahmed Fakih Çarhnâme*, İstanbul 1956.
- MAZIOĞLU, Hasibe, *Ahmed Fakih Kitabı Evsafı Mesâcidi'ş-şerife*, Ankara 1974.
- Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kuran Tercümesi (Haz. Ahmet Topaloğlu), I. Cilt: Giriş-Metin, İstanbul 1976; II. Cilt: Sözlük, İstanbul 1978.
- ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000..
- ÖZTÜRK, Ali, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri ", Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu, 31 Ağustos-01 Eylül 2001.
- SAGÖL, Gülden, "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (İstanbul 1997), s. 379-396.
- SAGÖL, Gülden, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text*, Harvard University 1993; *II. Glossary*, Harvard University 1995; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*, Harvard University 1996; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*, Harvard University 1999.
- SEMENOV, A.A.: *Sobranie vostochnıh rukopisey*, Akademi Nauuk Uzbekskoy, SSSR, IV, Taşkent 1957.
- SEVINÇLİ, Veysi, *Hatiboğlu, Letâiyfnâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara 1967.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-kübera ve mehekkü'l-ulema* (Haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991.
- Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha* (nakleden: Dehri Dilçin), Ankara 1946.
- TABAKLAR, Özcan, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 16 (Güz, 2003), s. 97-116.
- TEKİN, Şinasi, " 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 58-133.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (1959-1960), s. 135.
- TOPALOĞLU, Ahmet, "Kuran-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirü'l-Asdaf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 27 (Aralık 1983), s. 58.
- TOPALOĞLU, Ahmet, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kuran Tercümesi, I. Cilt: Giriş-Metin*, İstanbul 1976.

- TÖREN. Hatice; *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin*, İstanbul 2007.
- TURGAL (ÜN). Hasan Fehmi, "Hızır b. Gölbeği", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937. c. IV, sy. 27, s. 1517.
- TÜMER, Günay, "Arâisü'l-Mecâlis", *DİA*, III, 266.
- USTA, Halil İbrahim - AMANOĞLU, Ebulfez, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara 2002.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988.
- ÜNLÜ, Suat, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ÜŞENMEZ, Emek, "Doğu Türkçesine Yapılan Kur'an Tercümelere" I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Başkent Üniversitesi 20-21 Kasım 2008 Ankara.
- YAŞAR OCAK, Ahmet. "Danışmendnâme", *DİA*, VIII, 478-480.
- YAVUZ, Kemal, XII-XV. Asır Dil Yadigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 27, 1983, s. 9-54.
- YAVUZ, Orhan, *Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri*, Erzurum 1986, s.XLVI.
- YÜCE, Nuri, "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen". — *Sprach - und Kulturkontakte der türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s.: 221-227.
- ZÜLFİKAR Hamza, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1970.
- ZÜLFİKAR, Hamza, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri" *Türkoloji Dergisi*, c VI, sy. I (Ankara 1974), s.153-195.